

KAMILA BULIŃSKA

Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu

ORCID: 0000-0003-1773-2016

AKTA SEJMIKOWE JAKO ŹRÓDŁO DO DZIEJÓW MIAST I MIESZCZAŃSTWA

DIETINE (SEJMIK) FILES AS A SOURCE FOR EXPLORING HISTORY OF CITIES AND BOURGEOISIE

ABSTRACT: The paper discussed using dietine (sejmik) files in research on history of cities and bourgeoisie. Based on dietine files of Greater Poland provinces, the potential of utilizing this type of material during the exploration of the history of municipal centers in all regions of Poland were outlined. Additionally, the author created classification of the municipal issues debated on dietine sessions, encompassing seven principal categories.

KEYWORDS: nobility, cities, bourgeoisie, Greater Poland, dietines (sejmiki)

Za początek badań nad parlamentaryzmem staropolskim można uznać przełom lat 50. i 60. XIX w., kiedy to wydano drukiem reprint *Volumina legum*¹, stanowiących kluczową podstawę źródłową do badań nad dziejami sejmów i sejmików. Od tego czasu liczba edycji źródłowych, a także opracowań naukowych dotyczących parlamentaryzmu stopniowo się powiększa. Wydana w 2012 r. przez Roberta Kołodzieja i Michała Zwierzykowskiego *Bibliografia parlamentaryzmu Rzeczypospolitej szlacheckiej* uwzględniła aż 195 pozycji bibliograficznych dotyczących edycji źródłowych do badań nad dziejami parlamentaryzmu.

¹ *Volumina legum*, t. 1–4, wyd. Jozafat Ohryzko, Petersburg 1859; *Volumina legum*, t. 5–8, wyd. Jozafat Ohryzko, Petersburg 1860; *Volumina legum*, t. 9, Kraków 1889; *Volumina legum*, t. 10: *Konstytucje Sejmu Grodzieńskiego z 1793*, wyd. Zdzisław Kaczmarczyk, Poznań 1952. Pierwodruk większości tomów *Volumina legum*, wydanych jeszcze w XVIII w., był trudno dostępny dla szerszego grona historyków. Obecnie trwa wydawanie nowej edycji konstytucji sejmów dawnej Rzeczypospolitej: *Volumina constitutionum*, t. 1–4, Warszawa 2000–2017 – na razie doprowadzono edycję do 1668 r.

Badacze zainteresowani działalnością sejmików poszczególnych ziem (które stanowiły zarówno element systemu parlamentarnego, jak i terenowej władzy samorządowej) zmuszeni są do prowadzenia rozległych, czasochłonnych kwerend, zarówno archiwalnych, jak i bibliotecznych, obejmujących zasięgiem wiele instytucji. Z tego względu przeprowadzanie szczegółowych badań obejmujących szeroki zakres czasowy i wykorzystujący całość materiału źródłowego pozostawało w zasadzie niemożliwe. Obecnie sytuacja zmienia się dzięki coraz liczniejszym edycjom źródłowym zbierającym materiały związane z działalnością sejmikową szlachty. Do tej pory ukazały się edycje źródłowe dotyczące sejmików staropolskich, obejmujące m.in. sejmik kowieński², województwo krakowskie³, podolskie⁴ oraz lubelskie⁵, obradujące wspólnie województwa kujawskie⁶, ziemię dobrzyńską⁷, a także sejmiki ziem ruskich – województwa ruskiego⁸, ziemi halickiej⁹, chełmskiej¹⁰, a ostatnio również województwa bełskiego¹¹.

Obecnie za najlepiej zbadany można uznać sejmik województw wielkopolskich, dla którego już wkrótce dostępne będą kompletne edycje źródłowe materiału

² *Akta sejmiku kowieńskiego z lat 1733–1795*, wyd. Monika Jusupović, Warszawa 2019.

³ *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. 1: 1572–1620, wyd. Stanisław Kutrzeba, Kraków 1932; t. 2, Fasc. 1: 1621–1648, wyd. Adam Przyboś, Kraków 1953; t. 2, Fasc. 2: 1649–1660, wyd. *idem*, Kraków 1955; t. 3: 1661–1673, wyd. *idem*, Wrocław 1959; t. 4: 1674–1680, wyd. *idem*, Wrocław 1963; t. 5: 1681–1696, wyd. *idem*, Wrocław 1984.

⁴ *Akta sejmiku podolskiego in hostico 1672–1696*, wyd. i oprac. Jarosław Stolicki, Kraków 2002.

⁵ *Akta sejmikowe województwa lubelskiego 1572–1632*, wyd. Henryk Gmiterek, Lublin 2016; *Akta sejmikowe województwa lubelskiego 1633–1668*, wyd. *idem*, Lublin 2021.

⁶ *Dzieje ziemi kujawskiej oraz akta historyczne do nich służące. Rządy sejmikowe w epoce królów elekcyjnych 1572–1795*, t. 2: *Lauda i instrukcje 1572–1673*, t. 3: *Lauda i instrukcje 1674–1700*, t. 4: *Lauda i instrukcje 1700–1733*, t. 5: *Lauda i instrukcje 1733–1795*, ogł. Adolf Pawiński, Warszawa 1888.

⁷ *Lauda sejmików ziemi dobrzyńskiej*, wyd. Franciszek Kluczycki, Kraków 1887.

⁸ *Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. 20: *Lauda wiszeńskie 1572–1648*, oprac. Antoni Prochaska, Lwów 1909; *Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. 21: *Lauda wiszeńskie 1648–1673*, oprac. *idem*, Lwów 1911; *Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. 22: *Lauda wiszeńskie 1673–1732*, oprac. *idem*, Lwów 1914; *Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. 23: *Lauda sejmikowe wiszeńskie, lwowskie, przemyskie, sanockie 1731–1772*, oprac. *idem*, Lwów 1928.

⁹ *Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. 24: *Lauda sejmikowe halickie 1575–1695*, wyd. Antoni Prochaska, Lwów 1931. *Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. 25: *Lauda sejmikowe halickie 1696–1772*, wyd. Wojciech Hejnosz, Lwów 1935.

¹⁰ *Akta sejmikowe ziemi chełmskiej 1572–1668*, wyd. Wiesław Bondyra, Henryk Gmiterek, Jerzy Ternes, Lublin 2013.

¹¹ *Akta sejmikowe województwa bełskiego. Lata 1572–1655*, wyd. Michał Zwierzykowski, Robert Kołodziej, Kraków 2020; *Akta sejmikowe województwa bełskiego. Lata 1696–1772 (1792)*, wyd. Michał Zwierzykowski, Robert Kołodziej, Kraków 2021.

sejmikowego, obejmujące lata 1572–1793¹². Pozwolą one na prowadzenie szczegółowych badań nad sejmikiem wielkopolskim obejmujących szerokie ramy chronologiczne i wykorzystujących wszystkie znane materiały. Wydanie drukiem całości akt sejmikowych otworzy możliwość prowadzenia badań nad parlamentaryzmem staropolskim obszaru Wielkopolski właściwej w nowy sposób, pozwalając skupić się na wybranym aspekcie działalności sejmiku i prześledzić zachodzące zmiany w długim okresie.

Duże znaczenie dla prowadzonych badań ma także fakt, iż poprzez pojęcie „akta sejmikowe” rozumie się obecnie nie tylko materiały wytworzone w czasie działalności sejmiku, przede wszystkim lauda (uchwały) sejmikowe, instrukcje dla posłów na sejmy, instrukcje dla posłów do innych sejmików, ale także instrukcje i listy kierowane do króla i ważnych osobistości (m.in. prymasów, hetmanów), dekrety oraz manifestacje. W edycjach źródłowych znajdują się kierowane do sejmiku listy, uniwersały czy instrukcje królewskie, a także dokumenty okołosejmikowe, obejmujące zwołujące obrady uniwersały, relacje dotyczące zebrań oraz różnego rodzaju informacje zawarte w wiadomościach czy listach prywatnych.

Akta sejmikowe są dobrze znane badaczom historii nowożytnej i szeroko wykorzystywane jako materiał źródłowy w pracach dotyczących parlamentaryzmu staropolskiego. Fakt ten potwierdza odnalezienie na potrzeby wspomnianej już *Bibliografii parlamentaryzmu Rzeczypospolitej szlacheckiej* aż 2144 publikacji, w tym książek oraz artykułów (zarówno w czasopiśmie, jak i w pracach zbiorowych)¹³, wydawanych w różnych językach do 2012 r. – do dziś dorobek ten został znacząco poszerzony¹⁴.

¹² *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego*, t. 1: 1572–1632, wyd. Włodzimierz Dworzaczek, vol. 1: 1572–1616, Poznań 1957 (dalej: AS 1572–1616), vol. 2: 1617–1632, Poznań 1961 (dalej: AS 1617–1632); *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. Lata 1633–1668*, wyd. Igor Kraszewski, Michał Zwierzykowski, Robert Kołodziej, Andrzej Kamiński [materiały w przygotowaniu do druku]; *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. Lata 1668–1675*, wyd. Michał Zwierzykowski, Robert Kołodziej, Andrzej Kamiński, Poznań 2018 (dalej: AS 1668–1675); *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1676–1695*, wyd. Michał Zwierzykowski, Robert Kołodziej, Andrzej Kamiński, Poznań 2018 (dalej: AS 1676–1695); *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1696–1732*, wyd. Michał Zwierzykowski, Poznań 2008 (dalej: AS 1696–1732); *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1733–1763*, wyd. *idem*, Poznań 2016 (dalej: AS 1733–1763); *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. Lata 1764–1793*, wyd. Michał Zwierzykowski, Grzegorz Glabisz, Witold Filipczak, Dariusz Rolnik [materiały w opracowaniu].

¹³ Robert Kołodziej, Michał Zwierzykowski, *Bibliografia parlamentaryzmu Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Poznań 2012.

¹⁴ Przede wszystkim polskim, ale także angielskim, litewskim, białoruskim, niemieckim, ukraińskim, francuskim, rosyjskim, włoskim, czeskim i szwedzkim; Michał Zwierzykowski, *Sejm*

Na podstawie akt sejmikowych od lat powstają opracowania dotyczące ogólnej działalności sejmików wybranych ziem¹⁵. Również Wielkopolska posiada prawno-ustrojową analizę sejmiku z lat 1572–1632¹⁶ oraz szczegółowe omówienie dziejów z lat 1696–1732¹⁷ i 1764–1793¹⁸. Niekiedy prace naukowe koncentrują się także na konkretnych, wybranych aspektach działań szlacheckich, takich jak np. kwestie sądownictwa¹⁹, problematyka skarbowa²⁰, wojskowość²¹ czy kwestie religijne²². Niestety, nadal istnieje wyraźna dysproporcja między opracowaniami dotyczącymi sejmów a publikacjami poświęconymi sejmikom szlacheckim. Jako przykład można wskazać fakt, iż niewiele sejmików doczekało się całościowego

i sejmiki Rzeczypospolitej w XVIII wieku w dorobku historiografii, „Historia Slavorum Occidentis”, 2013, 2(5) s. 64–65.

¹⁵ Z uwagi na ich liczbę nie będziemy ich tu wymieniać, zainteresowanych odsyłając do wspomnianej już *Bibliografii parlamentaryzmu*.

¹⁶ Stanisław Płaza, *Sejmiki i zjazdy szlacheckie województw poznańskiego i kaliskiego. Ustrój i funkcjonowanie (1572–1632)*, Kraków 1984.

¹⁷ Michał Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1696–1732*, Poznań 2010.

¹⁸ Grzegorz Głabisz, *Sejmiki Wielkopolski w latach 1764–1793*, Poznań 2022 (tam obszerne zestawienie najbardziej aktualnej bibliografii dotyczącej dziejów sejmików).

¹⁹ Andrzej Abramski, *Sądownictwo i prawo sądowe w opiniach sejmików ziemskich w latach 1788–1792*, [w:] *Cztery lata nadziei. 200. rocznica Sejmu Wielkiego*, red. Henryk Kocój, Katowice 1988.

²⁰ Romuald Bosek, *Stanowisko sejmiku proszowickiego w sprawach skarbowych w latach 1572–1648*, [w:] *Studia z dziejów ustroju i skarbowości Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w.*, red. Krystyn Matwijowski, Wrocław 1981 (Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 504, Historia 34), s. 89–98; Anna Filipczak-Kocur, *Sejmik województwa sieradzkiego wobec problemów skarbowych Rzeczypospolitej w latach 1587–1648*, [w:] *Kultura – polityka – dyplomacja. Studia ofiarowane prof. Jaremu Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1990, s. 141–157; Jerzy Dygdała, *Rola sejmików Prus Królewskich w systemie administracyjno-skarbowym prowincji po reformach Sejmu Niemego z 1717 roku*, [w:] *Szlachta europejska w strukturach lokalnych XVI–XVIII wieku*, red. Małgorzata Konopnicka, Jarosław Kuczer, Wojciech Strzyżewski, Zielona Góra 2010, s. 165–189.

²¹ Kazimierz Hahn, *Pospolite ruszenie wedle uchwał sejmikowych ruskich od XVI do XVIII w.*, „Pamiętnik Historyczno-Prawny”, 6 (1928), 4, s. 371–456; Jolanta Dworzaczkowa, *Sprawa wojska na sejmikach wielkopolskich*, [w:] *Pax et bellum*, red. Karol Olejnik, Poznań 1993, s. 55–64; Jacek Kaniewski, *Problem artylerii w laudach i instrukcjach sejmików koronnych za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, [w:] *Nad społeczeństwem staropolskim*, t. 1: *Kultura, instytucje, gospodarka w XVI–XVIII stuleciu*, red. Karol Łopatecki, Wojciech Walczak, Białystok 2007, s. 271–293.

²² Henryk Gmiterek, *Problemy różnowierstwa na forum sejmiku lubelskiego do połowy XVII w.*, [w:] *Studia z dziejów Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. Krystyn Matwijowski, Zbigniew Wójcik, Wrocław 1988 (Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 945, Historia 66), s. 161–170; Edward Opaliński, *Sejmiki szlacheckie wobec kwestii tolerancji religijnej w latach 1587–1648*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 34 (1989), s. 21–40; Adam Kaźmierczyk, *Sejmy i sejmiki szlacheckie wobec Żydów w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1994.

opracowania dziejów. Oprócz sejmiku kujawskiego (jeszcze w XIX w.)²³, można wymienić także sejmiki: trocki²⁴, łęczycki²⁵ oraz brzeskolitewski²⁶ – są one jednak dość ograniczone pod względem zarówno objętościowym, jak i zakresu podejmowanych analiz. Wiele zagadnień opracowano tylko dla niewielkich okresów i na wybranych, często nielicznych przykładach.

Pomimo poruszania w dostępnej literaturze tematów pośrednio związanych z polityką szlachecką wobec miast i mieszczaństwa, jak do tej pory żaden sejmik nie doczekał się dokładnego opracowania zagadnienia. Nie powstała monografia, która obejmowałaby ów problem w długim okresie, analizująca wszystkie dostępne materiały źródłowe, czy poświęcająca uwagę wszystkim problemom mieszczaństwa w tym kontekście. Nieliczne powstałe na ten temat artykuły skupiają się na niewielkim wycinku czasu²⁷ lub dotyczą tylko jednego, wybranego miasta²⁸. Warto tu wspomnieć także o artykule Witolda Filipczaka, który badając zagadnienie miast i mieszczaństwa w opiniach sejmików koronnych w latach 1778–1786, wykorzystywał jednak przede wszystkim instrukcje poselskie²⁹.

²³ Adolf Pawiński, *Rządy sejmikowe w Polsce 1572–1795 na tle stosunków województw kujawskich*, oprac. i wstępem opatrzył Henryk Olszewski, Warszawa 1978.

²⁴ Andrzej Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w.: ustrój i funkcjonowanie — sejmik trocki*, Warszawa 2000.

²⁵ Józef Włodarczyk, *Sejmiki łęczyckie*, Łódź 1973.

²⁶ Diana Konieczna, *Ustrój i funkcjonowanie sejmiku brzeskolitewskiego w latach 1565–1763*, Warszawa 2013.

²⁷ Henryk Suchojad, *Polityka sejmików małopolskich i wielkopolskich wobec miast w 2. poł. XVII w. (1669–1699)*, „Rocznik Świętokrzyski”, 21 (1994), s. 9–23; Zenon Kujawski, *Sejmiki brzesko-kujawskie i ich znaczenie dla rozwoju miasta Radziejowa*, „Debiuty Naukowe WSHE” (Włocławek), 1 (1998), s. 63–98; Jolanta Choińska-Mika, „Miasta, które są nervus dostatków Rzeczypospolitej” – sejmiki mazowieckie doby Wazów o problemach miast i mieszczaństwa, „Rocznik Mazowiecki”, 13 (2001), s. 163–177; Jerzy Ternes, *Sejmik ziemi chełmskiej wobec miast i mieszczaństwa (1578–1668)*, „Res Historica”, 17 (2004), s. 55–61; Robert Kozyński, *Miasta i mieszczaństwo w dokumentach sejmiku ziemi chełmskiej 1648–1717*, „Rocznik Chełmski”, 10 (2006), s. 21–35.

²⁸ Marian Mika, *Udział Poznania w sejmach Rzeczypospolitej od końca XV w. do 1791 r.*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, 6 (1960), 2, s. 257–302; Leszek Kudła, *Miasto Kraków a sejmik szlachecki województwa krakowskiego w XVII wieku*, „Krzysztofory”, 20 (1998), s. 51–57; Ewa Rzepka, *Trudne sąsiedztwo. Konflikty szlachty kujawskiej z Toruniem w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku w świetle akt sejmikowych*, „Rocznik Toruński”, 28 (2001), s. 73–93; Jacek Kaniewski, *Lwów miasto-forteca w świetle uchwał i instrukcji sejmików koronnych za panowania króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, „Rocznik Przemyski”, 42 (2006), 4, s. 55–72.

²⁹ Witold Filipczak, *Miasta i mieszczenie w opiniach sejmików koronnych w latach 1778–1786*, [w:] *Tractu temporis. Ludzie – regiony – fakty. Księga dedykowana dr. hab. prof. UŁ Tadeuszowi Nowakowi*, Łódź 2018, s. 325–340.

Częściowo specyfikę podejścia szlachty do kwestii miast można poznawać na podstawie istniejących publikacji dotyczących całokształtu funkcjonowania sejmików poszczególnych ziem. Zwykle jednak w tego typu publikacjach problematyka mieszczańska jest omawiana w bardzo krótkich podrozdziałach, w ramach analizowania tzw. „problematyki społecznej”³⁰, pojawia się również w postaci wzmianek przy rozważaniu polityki skarbowej danego sejmiku³¹. W wymienionych pracach pojawia się przede wszystkim omówienie spraw o charakterze skarbowym (kwestie obciążenia miast podatkami), a także krótko omówione zostają problemy gospodarcze miast (głównie kwestie handlu), problemy relacji mieszczan z innymi grupami (często pojawia się problematyka ludności żydowskiej). Stosunkowo dużo uwagi poświęca się też kwestii udziału miast w obronie kraju. Pojawiają się również wzmianki o sytuacji prawnej oraz sądowej miast, jednak najczęściej kwestie te są omawiane w skróconej formie.

Niewielkie zainteresowanie badaczy problematyką miejską ukazaną w materiałach sejmikowych można tłumaczyć przeświadczeniem, że akta sejmikowe odnoszą się przede wszystkim do dziejów szlachty i tylko w niedużym stopniu mogą odnosić się do sytuacji mieszczaństwa. Mimo to część badaczy decyduje się na wykorzystanie materiału sejmikowego w trakcie prac nad syntezami dziejów poszczególnych miast. Analizując opracowania dziejów miast, które pojawiają się w materiale sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego, można zauważyć, iż akta sejmikowe wykorzystywane są przez badaczy przede wszystkim w przypadku omawiania historii dużych ośrodków miejskich, takich jak Poznań³², Kalisz³³ czy Gniezno³⁴. Materiał sejmikowy wykorzystywany był także do badań nad będącą miejscem obrad sejmiku Środą³⁵.

³⁰ Jest to rozwiązanie podążające za wzorcem zaproponowanym przez Jerzego Włodarczyka w monografii dziejów sejmiku łęczyckiego: *idem*, *Sejmiki łęczyckie*; kontynuowanego przez kolejnych historyków; zob. Zofia Trawicka, *Sejmik województwa sandomierskiego w latach 1572–1696*, Kielce 1985, s. 169–174; Anna Filipczak-Kocur, *Sejmik sieradzki za Wazów (1587–1668)*, Opole 1989, s. 99–101; Jerzy Ternes, *Sejmik chełmski za Wazów (1587–1668)*, Lublin 2004, s. 72–78; Anna Burkietowicz, *Sejmik sieradzki w latach 1669–1717*, Sieradz 2009, s. 151–158; Andrzej Król, *Sejmik ziem lwowskiej, przemyskiej i sanockiej w Sądowej Wiszni za panowania Wazów (1587–1668)*, Przemyśl 2018, s. 237–245. W ramach „Problematyki społeczno-gospodarczej” omówił to zagadnienie dla sejmiku lubelskiego w czasach stanisławowskich Waldemar Bednaruk, *Sejmiki lubelskie w okresie stanisławowskim (1764–1794)*, Lublin 2011, s. 305–313.

³¹ Pawiński, *Rządy sejmikowe*.

³² Przemysław Matusik, *Historia Poznania do 1793 roku*, Poznań 2021.

³³ *Dzieje Kalisza*, red. Władysław Rusiński, Poznań 1977.

³⁴ *Dzieje Gniezna, pierwszej stolicy Polski*, red. Józef Dobosz, Gniezno 2016.

³⁵ *Dzieje Środy Wielkopolskiej i jej regionu*, red. Stanisław Nawrocki, Środa Wielkopolska 1990.

W pracach dotyczących mniejszych ośrodków zazwyczaj nie pojawiają się odwołania do materiału sejmikowego³⁶. Należy jednak zwrócić uwagę, iż wydanie drukiem w ostatnich latach większej ilości akt sejmikowych pozwoliło badaczom na zapoznanie się z tym materiałem źródłowym, dzięki czemu zaczyna być również wykorzystywany do opracowywania dziejów także małych miast wielkopolskich³⁷.

Niniejszy tekst ma na celu ukazanie, na przykładzie sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego z lat 1572–1632 oraz 1669–1763 specyfiki materiału sejmikowego i określenie możliwości wykorzystania go w trakcie badań nad miastami i mieszczaństwem epoki nowożytnej dla terenów całej Rzeczypospolitej. Dodatkowo przedstawiona zostanie, opracowana na podstawie wielkopolskiego materiału źródłowego, klasyfikacja problematyki miejskiej poruszanej podczas obrad sejmikowych.

Jako ramy chronologiczne wybrano lata 1572–1632 oraz 1669–1763, dla których dostępne są już wydane drukiem materiały sejmikowe, przygotowane kolejno przez Włodzimierza Dworzaczka oraz Michała Zwierzykowskiego (częściowo we współpracy z zespołem). Na potrzeby niniejszego tekstu poddano analizie wszystkie 2462 teksty znajdujące się we wspomnianych wyżej edycjach³⁸. W przyszłości planowane jest poszerzenie badań o brakujące, będące w przygotowaniu do druku tomy akt sejmikowych z lat 1633–1668 i 1764–1793.

Analiza pozwoliła na wyszczególnienie 2656 spraw dotyczących polityki wobec miast i mieszczaństwa³⁹. Co oczywiste, najwięcej interesujących z perspektywy badanego zagadnienia informacji odnaleziono w źródłach wytworzonych bezpośrednio przez sejmik, tzn. w laudach sejmikowych oraz instrukcjach dla posłów na sejmy, jednak spraw o charakterze miejskim nie zabrakło także w dokumentach docierających do obradującej szlachty z zewnątrz (w listach, uniwersałach czy instrukcjach królewskich). W niniejszym tekście trzeba było zatem

³⁶ Hilary Majkowski, *Grodzisk Wielkopolski. Przeszłość – zabytki – ludzie*, Poznań 1938; *Dzieje Śremu*, red. Marek Rezler, Poznań 2003; *Historia Leszna*, red. Jerzy Topolski, Leszno 1997; *Dzieje Jarocina*, red. Czesław Łuczak, Poznań 1998; *Dzieje Chodzieży*, red. Stefan Chmielewski, Chodzież 1998; Czesław Łuczak, *Dzieje Mogilna*, Poznań 1998; *Dzieje Trzemeszna*, red. Czesław Łuczak, Poznań 2002; *Historia Kościana*, t. 1: *Okres staropolski*, red. Kazimierz Zimniewicz, Kościan 2005.

³⁷ Andrzej Mietz, Jan Pakulski, *Łobżenica. Portret miasta i okolicy*, Łobżenica 1993; *Żnin. 750 lat dziejów miasta*, red. Tadeusz Janicki, Żnin 2013.

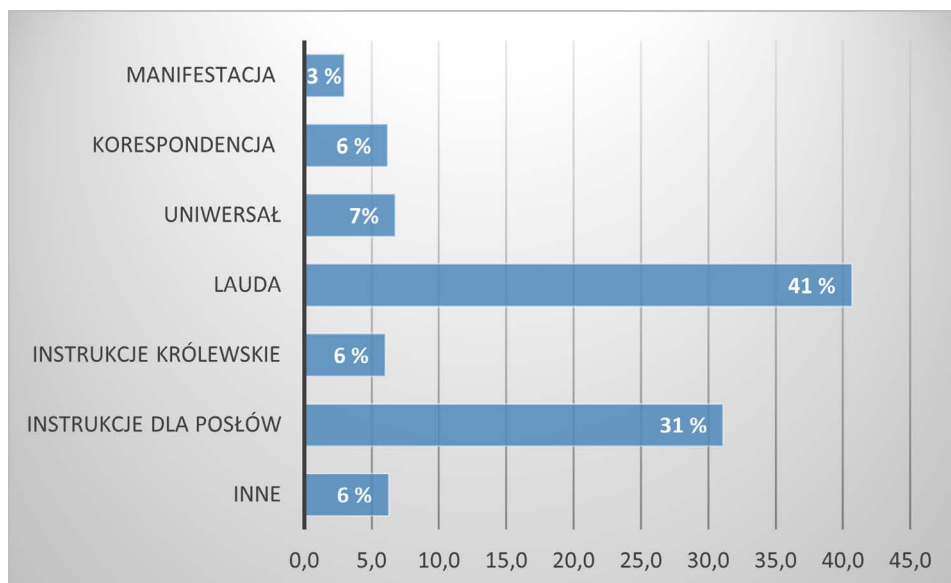
³⁸ Michał Zwierzykowski, *Przedmowa*, [w:] *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. Lata 1696–1732*, wyd. *idem*, Poznań 2008, s. X.

³⁹ W tekście znajdują się przypisy do wybranych przykładów ukazujących omawiane zagadnienia.

uwzględnić stosunkowo różnorodny materiał, pozwalający określić nie tylko oficjalny stosunek obradującej szlachty wyrażony w laudach, ale także opinie lub postulaty odzwierciedlone w uniwersałach czy listach. Jak wynika z przeprowadzonej analizy, w trakcie badań nad sytuacją miast i mieszczaństwa niezbędne jest zapoznanie się z całością materiału dla zbudowania właściwego kontekstu.

Dokładne wyliczenia ukazujące częstotliwość występowania spraw miejskich w poszczególnych rodzajach materiałów sejmikowych przedstawia poniższy wykres:

Wykres 1. Procentowy udział spraw miejskich w poszczególnych rodzajach materiałów sejmikowych

Źródło: opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych województw poznańskiego i kaliskiego z lat 1572–1632 oraz 1668–1763.

Należy wyjaśnić, iż jako „inne” zakwalifikowano materiały, które pojawiają się w stosunkowo niewielkiej liczbie, m.in. informacje pochodzące z gazet (15 zapisów), mowy (11 zapisów), spisy krzywd (7 zapisów), a także wiele innych, jak postulaty, rachunki, umowy, kwity, kontrakty czy pisma polityczne.

Przeprowadzone badania pokazują, iż w czasie obrad sejmikowych szlachta decydowała o rozmaitych sprawach związanych bezpośrednio lub pośrednio z miastami i mieszczaństwem. Naturalnie większość kwestii dotyczyła spraw o charakterze skarbowym. Wynikało to w pewnej mierze z zakresu kompetencji sejmików w Rzeczypospolitej. Kwestie te nie były jednak jedynymi poruszonymi na zgromadzeniach problemami. W państwie szlacheckim nie istniał żaden konkretny,

zamknięty zakres kompetencji sejmikowych. W czasie badań łatwo daje się zauważyć, że na stosunek szlachty do miast miała wpływ bieżąca sytuacja polityczna i gospodarcza, a rozwiązania problemów powstawały doraźnie, na decyzje silnie oddziaływała także specyfika regionu. W razie potrzeby umiano poradzić sobie z prośbami mieszczan, a jeśli nie było możliwości zajęcia się nimi lub nie chciano tego zrobić, z łatwością można było sprawy miejskie odłożyć do następnego sejmiku lub w przypadku sejmiku wielkopolskiego od 1685 r. – przekazać do załatwienia sprawnie funkcjonującej Komisji Skarbowej Poznańskiej. Tego typu odroczenia bardzo często dotyczyły suplik miejskich oraz niekiedy innych spraw o charakterze skarbowym⁴⁰. Pragnąc dokładnie prześledzić losy odroczonej sprawy, konieczna staje się zatem analiza rękopiśmiennego materiału Komisji Skarbowej Poznańskiej, przechowywanego w Archiwum Państwowym w Poznaniu⁴¹.

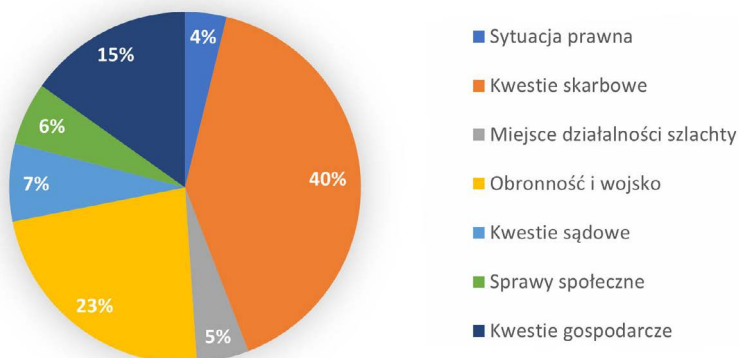
Przeprowadzone do tej pory prace pozwoliły na stworzenie klasyfikacji problematyki miejskiej obecnej w aktach sejmikowych. Wyszczególniono siedem dużych grup spraw:

1. kwestie zainteresowania szlachty sytuacją prawną miast,
2. problematyka miast jako miejsca działalności szlachty,
3. kwestie skarbowe,
4. sprawy związane z obronnością i bezpieczeństwem,
5. kwestie wymiaru sprawiedliwości,
6. problemy o charakterze społecznym,
7. kwestie gospodarcze.

Wszystkie odnalezione zapisy dotyczące miast i mieszczaństwa zostały zakwalifikowane do określonych grup spraw według zaproponowanej klasyfikacji. Należy pamiętać, iż w przypadku wielu występujących zagadnień przyporządkowanie do jednej grupy stanowiło pewien problem. W miarę możliwości w poniższym tekście opisany zostanie sposób dokonywania podziału. Stworzenie klasyfikacji pozwoliło na dokładne wyliczenie częstotliwości pojawiania się w materiale źródłowym poszczególnych zagadnień związanych z problematyką miejską. Procentowy podział spraw miejskich przyporządkowanych do poszczególnych grup obrazuje poniższy wykres:

⁴⁰ Laudum sejmiku z limity z 23 X 1696 (AS 1696–1732, s. 57).

⁴¹ Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej: APP), Zespół Komisja Skarbowa Poznańska, 53/4945/0.

Wykres 2. Procentowy podział spraw miejskich przyporządkowanych do siedmiu grup

Źródło: opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych województw poznańskiego i kaliskiego z lat 1572–1632 oraz 1668–1763.

Dominujące znaczenie mają oczywiście sprawy o charakterze skarbowym, występujące w materiale w największej ilości. Aż 40% zapisów dotyczących miast i mieszczaństwa odnosi się bowiem do kwestii finansowych⁴². Wśród spraw miejskich zaklasyfikowanych jako kwestie skarbowe możliwy jest jeszcze podział na dwie podkategorie:

- ze względu na rodzaj wybieranego podatku (informacje ogólne, czopowe i szelężne, pogłówny, podymny, hiberna, obciążenia nakładane na ludność żydowską oraz inne – m.in. cła, myta),
- ze względu na rodzaj czynności (sposób wybierania podatków, asygnacje, problemy z płatnością podatków, libertacje oraz zapobieganie oszustwom).

Wśród spraw o charakterze skarbowym najliczniej występują zapisy związane z decyzjami ustalającymi wysokość podatków⁴³ i sposób ich wybierania⁴⁴ (np. komisarze, taryfy, poborcy podatkowi). Sejmik, w miarę możliwości, podejmował także działania mające na celu zapobieganie oszustwom o charakterze skarbowym⁴⁵.

Wszystkie te zapisy mają charakter ogólny i zwykle nie przynoszą szczegółowych informacji o losach poszczególnych ośrodków miejskich. Pojawiają się jednak w znaczącej ilości w całym przebadanym materiale, w bardzo podobnej formie.

⁴² Wyliczenia procentowe dotyczą przebadanego, opisanego wcześniej wydane drukiem materiału źródłowego.

⁴³ Laudum sejmiku posejmowego z 29 XII 1626 (AS 1616–1632, s. 223).

⁴⁴ Laudum sejmiku deputackiego z 10 IX 1612 (AS 1572–1616, s. 409).

⁴⁵ Instrukcja dla posłów z 15–22 XII 1671 (AS 1668–1675, s. 356).

Większe znaczenie przypisać można pojawiającym się kwestiom wystawiania i realizacji asygnacji oraz informacjom o problemach z płatnością podatków i zaległościach. Dzięki występowaniu tych informacji o charakterze skarbowym można uzyskać wskazówki świadczące o kondycji finansowej poszczególnych miast. Szlachta w miarę możliwości na bieżąco zajmowała się zadłużeniami miast⁴⁶, karaniem za niezapłacone podatki⁴⁷ oraz sprawami kwitów⁴⁸. Z przebadanego materiału źródłowego wynika, iż szlachta wielkopolska starała się podchodzić do tych problemów w większości sytuacji w sposób, który uznany może być za sprawiedliwy. Starano się np. karać osoby wydające fałszywe kwity⁴⁹. Jednocześnie podatki miast mogły zostać uznane za zapłacone, jeśli szlachta potwierdziła, że kwit został nieumyślnie zgubiony⁵⁰.

Wyjątkowo ważne pozostają kwestie przeznaczenia podatków, dzięki którym można prześledzić niektóre wydatki i inwestycje poszczególnych miast, a także przeanalizować, na jakie cele sejmik przeznaczał pozyskane od miast pieniądze. Zakres potrzeb był wyjątkowo szeroki, a z uzyskanych pieniędzy finansowano przede wszystkim żołd wojskowy i wydatki na zaciąg wojska, ale również rekompensaty⁵¹, nagrody (np. dla żołnierzy⁵²) i pensje dla urzędników⁵³, sumy na wykupy z niewoli⁵⁴ i zapomogi dla zakonów oraz instytucji kościelnych⁵⁵. W wielu przypadkach pieniądze przeznaczano na poprawę sytuacji miast. Wykorzystywano je m.in. na naprawę przepraw⁵⁶ czy remonty budynków sakralnych⁵⁷ oraz kamienic⁵⁸, browarów, a nawet na pokrycie zadłużeń miast⁵⁹, czy umocnienie fortyfikacji miejskich⁶⁰.

Z perspektywy ośrodków miejskich najważniejsze pozostają jednak libertacje (zwolnienia) oraz kwestie związane z wypłatą odszkodowań⁶¹. Zwolnienia

⁴⁶ Instrukcja dla posłów z 27 VII 1696 (AS 1696–1732, s. 26).

⁴⁷ Laudum sejmiku relacyjnego z 15 III 1674 (AS 1668–1675, s. 515).

⁴⁸ Laudum sejmiku z limity z 5 II 1711 (AS 1696–1732, s. 641).

⁴⁹ Laudum sejmiku z limity z 12 III 1714 (AS 1696–1732, s. 759).

⁵⁰ Laudum sejmiku z limity z 13 IV 1711 (AS 1696–1732, s. 641).

⁵¹ Instrukcja dla posłów z 19 II 1632 (AS 1617–1632, s. 332).

⁵² Laudum sejmiku z limity z 5 V 1699 (AS 1696–1732, s. 161).

⁵³ Laudum sejmiku z limity z 28 I 1709 (AS 1696–1732, s. 538).

⁵⁴ Laudum sejmiku z limity z 13 VI 1713 (AS 1696–1732, s. 733).

⁵⁵ Laudum sejmiku z limity z 13 VI 1713 (AS 1696–1732, s. 733).

⁵⁶ Instrukcja dla posłów z 15–22 XII 1671 (AS 1668–1675, s. 368).

⁵⁷ Laudum sejmiku z 2 X 1717 (AS 1696–1732, s. 776).

⁵⁸ Laudum sejmiku z limity z 13 III 1713 (AS 1696–1732, s. 715).

⁵⁹ Laudum sejmiku ekstraordynaryjnego z 20 VIII 1711 (AS 1696–1732, s. 660).

⁶⁰ Instrukcja dla posłów z 11 (?) IX 1630 (AS 1617–1632, s. 315).

⁶¹ List F.K. Potockiego na sejmiki z 23 IV 1699 (AS 1696–1732, s. 157).

z podatków pozwalały miastom przetrwać w sytuacjach kryzysowych. Obecnie zapisy te mają duże znaczenie dla zrozumienia kondycji ośrodków miejskich. W wielu przypadkach są one doskonałym źródłem informującym o pożarach miast⁶², powodziach⁶³, panujących w miastach zarazach⁶⁴ czy dokonanych zniszczeniach wojennych⁶⁵. Wielokrotnie pojawiają się informacje o ruinie konkretnego ośrodka⁶⁶ lub skrajnej biedzie mieszczaństwa⁶⁷. Wszystkie te zapisy przyjmują podobną formę w całym materiale źródłowym. Najczęściej zapisywano krótką informację zawierającą nazwę miasta, przyczynę zwolnienia, nazwę podatku, z którego miasto zostawało zwolnione oraz okres, na który przyznano libertację.

W materiale nie brakuje próśb od miast o przedłużenie już otrzymanych zwolnień⁶⁸. W wyjątkowych sytuacjach możliwe było także cofnięcie zwolnienia⁶⁹. Zwolnienia dostarczają też czasami wiadomości o sytuacji finansowej lub pozycji konkretnych mieszczan⁷⁰.

Drugą dużą grupą spraw są kwestie związane z obronnością i bezpieczeństwem (w tym także o charakterze wojskowym). Do tej grupy zaliczono 23% występujących spraw o charakterze miejskim. W celu dodatkowego uporządkowania występującej problematyki warto wyróżnić dodatkowo trzy mniejsze kategorie:

- kwestie związane bezpośrednio z wojskiem, do których zaliczono problemy związane z utrzymaniem⁷¹, dyslokacją i aprowizacją⁷², a także występujące stosunkowo często decyzje związane z nadużyciami wojskowymi oraz powiązаныmi z nimi odszkodowaniami (w związku z działalnością wojsk własnych⁷³, a także obcych⁷⁴),

⁶² Laudum sejmiku z limity z 26–27 IX 1696 (AS 1696–1732, s. 38).

⁶³ Laudum sejmiku z limity z 8 XI 1700 (AS 1696–1732, s. 200).

⁶⁴ Laudum sejmiku z 7 I 1710 (AS 1696–1732, s. 572).

⁶⁵ Laudum sejmiku z 7 I 1710 (AS 1696–1732, s. 573).

⁶⁶ Laudum sejmiku relacyjnego z 3 IV 1713 (AS 1696–1732, s. 723).

⁶⁷ Laudum sejmiku z limity z 15–17 XII 1704 (AS 1696–1732, s. 454).

⁶⁸ Protestacja szlachty w Poznaniu z 10 V 1606 (AS 1572–1616, s. 281).

⁶⁹ Laudum sejmiku przedsejmowego z 1 XII 1694 (AS 1676–1695, s. 604).

⁷⁰ Laudum sejmiku przedsejmowego z 15–22 XII 1671 (AS 1688–1675, s. 353).

⁷¹ Także ustalenia dotyczące utrzymania wojska, które zaliczane są jednocześnie do spraw o charakterze skarbowym; Mowa wygłoszona przez Andrzeja Gostomskiego na sejmiku przedsejmowym w dniu 25 VIII 1762 (AS 1733–1763, s. 746).

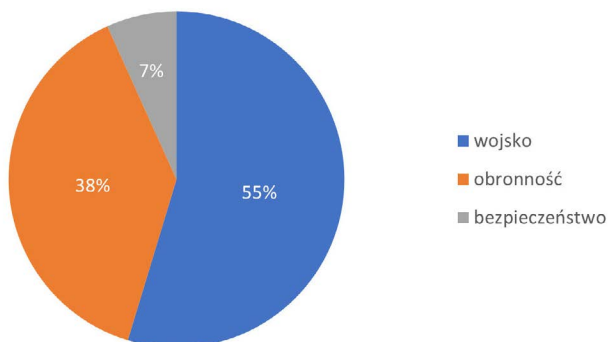
⁷² Laudum sejmiku z limity z 27 IX 1734 (AS 1733–1763, s. 155–156).

⁷³ Instrukcja Augusta III na sejmiki przedsejmowe z 30 V 1738 (AS 1733–1763, s. 253–254).

⁷⁴ Instrukcja dla posłów z 14 V 1736 (AS 1733–1763, s. 228).

- kwestie związane z obronnością miast, czyli przede wszystkim wytyczne dotyczące udziału miast w pospolitym ruszeniu⁷⁵, obrona ośrodków miejskich oraz ich fortyfikacja⁷⁶,
- sprawy związane bezpośrednio z bezpieczeństwem ludności, do których zaliczyć można ostrzeżenia przed cudzoziemcami i przestępcami⁷⁷, a także próby utrzymania bezpieczeństwa⁷⁸.

Wykres 3. Procentowy udział spraw związanych z obronnością i bezpieczeństwem

Źródło: opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych województw poznańskiego i kaliskiego z lat 1572–1632 oraz 1668–1763.

Ponad połowa spraw zaklasyfikowanych jako sprawy związane z obronnością i bezpieczeństwem dotyczy wojska. Jednym z najczęściej występujących problemów pozostają obowiązki miast wobec żołnierzy, które są wyjątkowo dobrze widoczne w materiale sejmikowym.

Miasta pojawiają się w materiale jako miejsca stacjonowania wojsk⁷⁹ oraz miejsca, w których umieszczano magazyny na potrzeby żołnierzy⁸⁰. Obecność wojsk w ośrodkach miejskich bardzo często powiązana jest z kryzysem miast. W materiale pojawiają się liczne skargi na poczynania wojskowych⁸¹. Miasta stosunkowo

⁷⁵ Instrukcja Jana III na sejmiki przedsejmowe z 1680 (AS 1676–1695, s. 223).

⁷⁶ Instrukcja Jana III na sejmik przedsejmowy z 3 X 1678 (AS 1676–1695, s. 150).

⁷⁷ Uniwersał Władysława Szóldrskiego do województw poznańskiego i kaliskiego w sprawie likwidowania zagrożenia ze strony rozbójników z 11 V 1749 (AS 1733–1763, s. 459).

⁷⁸ Instrukcja Augusta III na sejmiki przedsejmowe z 13 VII 1744 (AS 1733–1763, s. 345).

⁷⁹ List Z. Grodzickiego do J.A. Mniszcha z 25 VII 1760 (AS 1733–1763, s. 621; AS 1668–1675, s. 296).

⁸⁰ Punkta zawierające spis krzywd poczynionych przez wojsko rosyjskie w województwach poznańskim i kaliskim, przedstawione przez delegata województw J. Łochockiego starostę osieckiego feldmarszałkowi rosyjskiemu P. Sałtykowowi z 1759 (AS 1733–1763, s. 606–607).

⁸¹ Instrukcja dla posłów z 29 VII 1670 (AS 1668–1675, s. 219).

często pojawiają się w materiale źródłowym w kontekście szkód, które w ośrodkach miejskich poczynili żołnierze. Sytuacja ta dotyczy zarówno wojsk Rzeczypospolitej, jak i żołnierzy obcych armii⁸². Podobne zapisy pojawiają się w całym materiale źródłowym, jednak jednocześnie szlachta zdawała sobie sprawę ze szkodliwego działania wojsk i stosunkowo licznie wypowiadała się na temat udzielania miastom wsparcia. W instrukcjach dla posłów można znaleźć zapisy z prośbami o ukrócenie samowoli wojskowych w miastach⁸³. Proszono także miasta o przygotowanie dokładnych spisów wszystkich poczynionych przez żołnierzy zniszczeń⁸⁴. Zapewnienia o otrzymaniu rekompensaty czy o udzieleniu kar żołnierzom, jeśli ci dokonają zniszczeń w ośrodkach miejskich, pojawiały się także w uniwersałach⁸⁵. W przypadku gdy miasta zostawały wyjątkowo dotkliwie poszkodowane, możliwe było otrzymanie zwolnienia od stacjonowania wojsk⁸⁶.

Pomimo występujących problemów sejmik nakazywał miastom umożliwienie nabywania towarów żołnierzom oraz przypomniał o konieczności wydawania pieniędzy i prowiantów dla poszczególnych jednostek wojskowych⁸⁷. Z materiału źródłowego pochodzą m.in. dane o tym, jakie miasta były zobowiązane do wydawania prowiantu⁸⁸ i jakie formy rekompensaty za wydane towary można otrzymać⁸⁹.

Oczywiście bezpośrednio związany ze sprawami o charakterze obronnym jest także podatek na utrzymanie wojska. Ze względu na to, iż hiberna pojawia się w materiale źródłowym wspólnie z innymi podatkami, sprawy związane z hiberną (ustalenie wysokości, zwolnienia) zaliczane są w opisywanej kwalifikacji do spraw skarbowych.

Zajmując się kwestiami związanymi z obronnością, należy pamiętać, że miasta miały obowiązek aktywnie uczestniczyć w obronie kraju. W materiale

⁸² List Adama Tarły na sejmiki gospodarskie z 9 IX 1743 (AS 1733–1763, s. 323).

⁸³ Instrukcja dla posłów z 29 VII 1670 r. (AS 1668–1675, s. 215).

⁸⁴ Laudum sejmiku z limity z 16 VI 1710 (AS 1696–1732, s. 596).

⁸⁵ W sprawie nadużyć wojskowych w Wielkopolsce wypowiedział się Jan III Sobieski w 1674 r., informując, że wojska niszczące Wielkopolskę nie działają na jego rozkaz i będą przez niego surowo karane – Uniwersał Jana III z 14 VI 1674 (AS 1668–1675, s. 518).

⁸⁶ Umowa między Augustem II a sejmikiem w sprawie utrzymania wojsk saskich w Wielkopolsce z 5 XII 1710 (AS 1696–1732, s. 618).

⁸⁷ Laudum sejmiku z limity z 16 VI 1710 (AS 1696–1732, s. 595).

⁸⁸ Nakaz wydawania owsa przez dobra szlacheckie, przy jednoczesnym zwolnieniu z tego obowiązku dóbr królewskich i duchownych – Laudum sejmiku z limity z 10 XII 1710 (AS 1696–1732, s. 624).

⁸⁹ Zdarzało się także, że kierowane do miast prośby o wydawanie prowiantu łączyły się z zapewnieniami o możliwości otrzymania rekompensaty, jeśli przechodzące wojska dokonają w miastach jakichkolwiek zniszczeń – Laudum sejmiku z limity z 1 VI 1699 (AS 1696–1732, s. 171).

znajdują się nakazy skierowane do ośrodków miejskich, aby te były w pełni przygotowane do wojny⁹⁰, a nawet rozkazy stawienia się miast do obrony⁹¹. Zdarzały się także nakazy przystąpienia miast do konfederacji⁹². Źródła przynoszą też wiadomości, które miasta i z jakiego powodu zostały uwolnione od obowiązku uczestnictwa w walkach⁹³. Niekiedy udaje się dodatkowo znaleźć informacje o liczbie wystawianych przez miasta żołnierzy⁹⁴.

Obowiązkiem mieszczan była także obrona miast. W materiale pojawiają się wzmianki na temat konieczności umacniania fortyfikacji lub murów miejskich. Tego typu zapisy najczęściej pojawiają się jednak w instrukcjach królewskich⁹⁵ oraz w instrukcjach dla posłów na sejmy⁹⁶.

Warto podkreślić, że do jednej grupy zaliczono nie tylko sprawy związane z wojskiem i obronnością, ale także różnorodne zapisy dotyczące utrzymania bezpieczeństwa w miastach. Spraw związanych z zachowaniem bezpieczeństwa w miastach jest stosunkowo niewiele, jednak pojawiają się w całym przebadanym materiale źródłowym. Dzięki nim można przyjrzeć się próbom zapewnienia bezpieczeństwa ludności. Stosunkowo często pojawiają się przestrogi dotyczące napadania i grabieży miast i miasteczek⁹⁷ oraz ostrzeżenia przed grasującymi bandytami⁹⁸. Z zapisków tych można dowiedzieć się czasem, jakie miasta padały ofiarą rabunków w szczególnym stopniu⁹⁹ oraz jakimi sposobami okradano mieszkańców miast¹⁰⁰.

Warto zauważyć, że nawet wówczas, gdy sejmik nie ingerował w sytuację miast i mieszczan, starał się na bieżąco kontrolować ich położenie, a posiadane informacje szlachta często zapisywała w dokumentach spisywanych w czasie obrad. Tym sposobem w materiale źródłowym odnaleźć można wiele informacji

⁹⁰ Uniwersał Michała I z 11 XI 1670 (AS 1688–1675, s. 242).

⁹¹ Laudum sejmiku ekstraordinaryjnego z 12 VI 1671 (AS 1688–1675, s. 277).

⁹² Uniwersał prymasa Michała Radziejowskiego z 2 V 1704 (AS 1696–1732, s. 412).

⁹³ Np. miasta, które ucierpiały w pożarach, są zwolnione z dostarczenia żołnierzy na pospolite ruszenie – Uchwała zjazdu w Łęczycy z 20 IX 1589 (AS 1572–1616, s. 87–88).

⁹⁴ Laudum sejmiku ekstraordinaryjnego z 12 VI 1671 (AS 1668–1675, s. 277).

⁹⁵ Instrukcja dla posłów z 29 VII 1670 (AS 1668–1675, s. 217).

⁹⁶ Instrukcja dla posłów z 15–22 XII 1671 (AS 1668–1675, s. 361).

⁹⁷ Laudum sejmiku przedkonwokacyjnego z 27 VII 1696 (AS 1696–1732, s. 18).

⁹⁸ Laudum sejmiku z limity z 26 IV 1706 (AS 1696–1732, s. 505).

⁹⁹ Tak było w przypadku Śmigła, kiedy rabowano należące do niego wsie – List sejmiku do posłów sejmowych z 21 III 1712 (AS 1696–1732, s. 690).

¹⁰⁰ Interesującym przykładem jest nakaz łapania osób rabujących, które mogą podawać się za żołnierzy. W tym przypadku przewidziana była nagroda dla miast, które złapią winnych – Laudum sejmiku z limity z 25 VIII 1705 (AS 1696–1732, s. 486).

o zniszczeniu ośrodków¹⁰¹, wypędzeniu właścicieli¹⁰², drodze przemarszu wojsk¹⁰³, zajęciu miast¹⁰⁴, miejscu stacjonowania wojsk¹⁰⁵ i wielu innych sytuacjach dotyczących ośrodków miejskich¹⁰⁶.

Duże znaczenie w przebadanym materiale źródłowym miały też zapisy o charakterze gospodarczym. W tej kategorii dominującą rolę odgrywiają zapisy dotyczące handlu¹⁰⁷ i rzemiosła (przede wszystkim związane z targami, jarmarkami i towarami, ale także z sytuacją kupców¹⁰⁸ i rzemieślników¹⁰⁹) oraz sprawy związane z tranzytem (sieć drogowa, czyli przede wszystkim kwestie napraw dróg i mostów¹¹⁰). Stosunkowo często pojawiają się również kwestie związane z ustalaniem miar i wag, a także różnorodne problemy monetarne (także ceny¹¹¹). W toku badań do tej grupy zakwalifikowano 15% spraw.

Najważniejsze z perspektywy miast spośród wymienionych spraw były przepisy dotyczące odbywania się targów oraz jarmarków¹¹². Szlachta wielkopolska starała się, aby targi i jarmarki odbywały się bez przeszkód, a w razie potrzeby chciała przywracać jarmarki, które przestały się odbywać¹¹³. Duże znaczenie dla rozwoju gospodarczego miały przyznawane ulgi¹¹⁴, a także kwestie związane z naprawami. Najczęściej pojawiają się zapisy dotyczące konieczności naprawy dróg i mostów. Szlachta starała się w miarę możliwości utrzymywać drogi w dobrej kondycji i zwracała uwagę na kondycję grobli¹¹⁵.

¹⁰¹ Instrukcja dla posłów z 19 II 1632 (AS 1617–1632, s. 331).

¹⁰² List Stefana Branickiego do sejmiku z 23 V 1703 (AS 1696–1732, s. 337).

¹⁰³ Uniwersał Augusta II z 18 VI 1699 (AS 1696–1732, s. 173).

¹⁰⁴ List prymasa Teodora Potockiego do sejmiku przedsejmowego z 12 VIII 1728 (AS 1696–1732, s. 1043).

¹⁰⁵ Instrukcja dla posłów z 31 VIII 1627 (AS 1617–1632, s. 251).

¹⁰⁶ Np. wytyczne dotyczące wydawania prowiantu dla wojska – Laudum sejmiku przedsejmowego z 2 III 1573 (AS 1572–1616, s. 11).

¹⁰⁷ Instrukcja dla posłów z 12 XII 1628 (AS 1616–1632, s. 287).

¹⁰⁸ Instrukcja królewska z 11 IX 1748 (AS 1733–1763, s. 447).

¹⁰⁹ Instrukcja Augusta III z 4 IX 1755 (AS 1733–1763, s. 540).

¹¹⁰ Nakaz z laudum sejmikowego do Komisji Skarbowej Poznańskiej, aby ta zajęła się sprawą zrujnowanych mostów i przepraw w miastach – Laudum sejmiku kaliskiego z limity z 1 VII 1709 (AS 1696–1732, s. 547).

¹¹¹ Obniżenie cen beczki soli do 8 zł – Instrukcja dla posłów z 27 VII 1696 (AS 1696–1732, s. 29).

¹¹² W 1709 r. wprowadzono zakaz odbywania targów i jarmarków w niedziele oraz w dni, w które przypadają ważne święta kościelne – Laudum sejmiku kaliskiego z limity z 15 VII 1709 (AS 1696–1732, s. 552).

¹¹³ AS 1733–1763, s. 362.

¹¹⁴ Nakazywano osadzenie nowych rzemieślników na miejsce zmarłych lub zmieniających miejsce zamieszkania i nadanie im ulg – Instrukcja Augusta II z 2 VI 1718 (AS 1696–1732, s. 873).

¹¹⁵ Instrukcja dla posłów z 31 XII 1675 – 9 I 1676 (AS 1668–1675, s. 583).

Na podstawie akt można też łatwo zaobserwować stosunkowo szybko zmieniające się potrzeby miast. Na przykład w laudum z 22 I 1714 r. odnajduje się informację o zakazie przyjmowania nowych ludzi do miast Wielkopolski właściwej¹¹⁶, natomiast już cztery lata później znajdujemy adnotację o potrzebie przyznawania ulg dla mieszczan, aby ludność chętniej osiedlała się w miastach i zasiedlała ośrodki miejskie w miejsce zmarłych mieszkańców¹¹⁷.

Kolejną grupę stanowią kwestie wymiaru sprawiedliwości, do której zaliczono 7% wszystkich spraw miejskich. W tej grupie znalazło się sądownictwo skarbowe¹¹⁸, wynikające z kompetencji skarbowych, jednak nie jest to jedyne poruszane zagadnienie. Stosunkowo często pojawiają się zapisy dotyczące miejsca i czasu odbywania się sądów¹¹⁹. W dużym stopniu na podstawie materiału źródłowego możliwe stało się prześledzenie kwestii kar dla mieszczan¹²⁰ i władz miejskich¹²¹. Kary nakładano za różnorodne przewinienia. W 1715 r. w laudum zapisano, iż każdy burmistrz, który przyjmie zbiegłego poddanego do miasta, zostanie ukarany karą finansową w wysokości 200 grzywien¹²². Mieszczan karano także za niepłacenie podatków¹²³ czy za niestawianie się do spisu¹²⁴.

Stosunkowo dużo miejsca zajmują również ingerencje w różnorodne spory (zarówno między miastem a właścicielami lub władzami¹²⁵, jak i w spory między samymi mieszczanami¹²⁶). Sejmik zajmował stanowisko w konfliktach i w miarę możliwości starał się doprowadzić do zakończenia sporów¹²⁷.

Dodatkowo zwrócono uwagę na sprawy sądów miejskich i wydawanych przez nie wyroków, a także na same opinie szlachty o funkcjonowaniu sądownictwa miejskiego. Zwracano uwagę na problemy systemu sprawiedliwości, przede wszystkim w instrukcjach dla posłów pisano o zbyt powolnym działaniu sądów¹²⁸.

¹¹⁶ Laudum sejmiku z limity z 22 I 1714 (AS 1696–1732, s. 749).

¹¹⁷ Instrukcja Augusta II z 2 VI 1718 (AS 1696–1732, s. 873).

¹¹⁸ List Andrzeja Stanisława Załuskiego do Ludwika Szoldrskiego, Macieja Mycielskiego, Stefana Garczyńskiego i Kaspra Modlibowskiego w sprawie Komisji Skarbowej Poznańskiej i sumy wojewódzkiej z 15 XI 1741 (AS 1733–1763, s. 304).

¹¹⁹ Laudum sejmiku przedsejmowego z 2 III 1573 (AS 1572–1616, s. 13).

¹²⁰ Laudum sejmiku z limity z 29 X 1705 (AS 1696–1732, s. 489).

¹²¹ Instrukcja dla posłów z 21 V 1704 (AS 1696–1732, s. 419).

¹²² Laudum sejmiku z limity z 10 IX 1715 (AS 1696–1732, s. 801).

¹²³ Manifestacja poborcy województwa poznańskiego przeciwko miastom i miasteczkom, które nie wniosły w terminie podatku czopowego i szelężnego z 24 IV 1673 (AS 1668–1675, s. 460).

¹²⁴ Instrukcja dla posłów z 20 VIII 1669 (AS 1668–1675, s. 93).

¹²⁵ Instrukcja dla posłów z 26 I 1598 (AS 1572–1616, s. 211).

¹²⁶ Uniwersał Augusta II z 24 III 1721 (AS 1696–1732, s. 939).

¹²⁷ Instrukcja dla posłów z 22 VIII 1746 (AS 1733–1763, s. 419).

¹²⁸ Legacja dana ks. Wacławowi Leszczyńskiemu z 12 XII 1628 (AS 1572–1616, s. 277).

Nieustająco wyrażano również krytykę zjawiska niedomagania systemu wymiaru sprawiedliwości w kraju¹²⁹.

Kolejną z wyszczególnionych grup stanowią kwestie o charakterze społecznym¹³⁰, przez które rozumie się przede wszystkim sprawy związane z relacjami mieszczan ze szlachtą, z duchownymi oraz z ludnością wiejską, a także ludźmi luźnymi. Duże znaczenie mają w tej kategorii również relacje szlachty z mniejszościami etnicznymi i religijnymi, zamieszkującymi Wielkopolskę właściwą. W przebadanym materiale dominują sprawy związane z ludnością żydowską. W aktach sejmikowych pojawiają się także zapiski dotyczące wsparcia dla miast i mieszczan wymagających pomocy (np. zapomogi, reakcje na bieżące problemy). Do kategorii spraw o charakterze społecznym zaliczono też kwestię suplik miejskich rozpatrywanych przez sejmik lub przekazywanych do Komisji Skarbowej Poznańskiej¹³¹.

Stosunkowo dużo miejsca w badanym materiale zajmują, o czym już wspomniano, zapiski dotyczące ludności żydowskiej¹³². Pozwalają one nieco poszerzyć obserwacje na temat charakteru relacji szlachecko-żydowskich oraz chrześcijańsko-żydowskich¹³³ i prześledzić ewentualne różnice w postępowaniu szlachty różnych regionów.

W większości decyzje i stanowisko szlachty dotyczyły spraw o charakterze skarbowym i zakwalifikowane zostały do kwestii podatkowych. Nie brakuje jednak innych przykładów zainteresowania szlachty ludnością żydowską. Żydzi mogli liczyć na ochronę i pomoc ze strony szlachty wielkopolskiej, czego przykładami są m.in.

¹²⁹ List Andrzeja Opalińskiego do sejmiku ze stycznia 1587 (AS 1572–1616, s. 41). Na ogromną wagę w świecie wartości szlachty wielkopolskiej pojęcia sprawiedliwość wskazał niedawno Michał Zwierzykowski, „*Sine iustitia in libertate żyć nie chcemy*”. *Prawo i sprawiedliwość w dyskursie politycznym kampanii sejmowych lat 1696–1762*, [w:] *Wartości polityczne Rzeczypospolitej obojga narodów. Struktury aksjologiczne i granice cywilizacyjne*, red. Anna Grześkowiak-Krwawicz, Jerzy Axer, Warszawa 2017, s. 264–288.

¹³⁰ 6% spraw w badanym okresie miało charakter społeczny.

¹³¹ Ostatnio szerzej o kwestiach związanych z opieką społeczną wśród kompetencji sejmikowych pisał Grzegorz Głabisz, *Opieka społeczna w działalności samorządu sejmikowego województw poznańskiego i kaliskiego w XVIII wieku*, [w:] *Spółczesność staropolskie*, t. 6, red. Iwona Dacka-Górzyńska, Andrzej Karpiński, Warszawa 2020, s. 95–112.

¹³² Sprawy związane z ludnością żydowską stanowią statystycznie duży odsetek spraw zaliczonych do kwestii społecznych w przyjętej klasyfikacji – ok. 20% spraw zakwalifikowanych do tej grupy dotyczy Żydów. Jednocześnie należy zaznaczyć, że biorąc pod uwagę całość materiału sejmikowego i wszystkie poruszane przez szlachtę sprawy, problematyka ta nie zajmowała uwagi szlachty zbyt często. Szerzej zob. Kamila Bulińska, *Relacje szlachty wielkopolskiej z Żydami w świetle akt sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego z lat 1668–1763*, „*Historia Slavorum Occidentis*”, 2022, 1 (32) [w druku].

¹³³ Adam Kaźmierczyk, *Sejmy i sejmiki szlacheckie wobec Żydów w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1994.

nakaz pomocy wydany Bogusławowi Tomickiemu¹³⁴, czy uniwersał Andrzeja Skórczewskiego¹³⁵.

Oczywiście oprócz wytycznych związanych z ludnością żydowską, w niewielkiej ilości pojawiają się także zapisy dotyczące tolerancji religijnej¹³⁶, protestantów¹³⁷, ewangelików¹³⁸ i Kościoła greckokatolickiego¹³⁹. W materiale odnaleźć można również zapisy dotyczące cudzoziemców¹⁴⁰ oraz innych mniejszości zamieszkujących Wielkopolskę, m.in. Szkotów¹⁴¹.

Jak zostało już wspomniane, w aktach sejmikowych odnaleźć można także zapisy dotyczące różnorodnych konfliktów. Sejmik ingerował w konflikty szlachty z mieszczanami, jak w przypadku konfliktu szlachty z poznańskimi Żydami¹⁴², w spory między wyznawcami różnych religii¹⁴³ oraz w zatargi mieszczan z duchowieństwem¹⁴⁴.

Dzięki sprawom o charakterze społecznym możliwe jest określenie relacji szlachecko-mieszczańskich i wysunięcie wniosków odnośnie do realnego znaczenia działań sejmiku dla mieszkańców miast. Wart uwagi pozostaje fakt, iż niekiedy pomoc otrzymywały nie tylko całe miasta¹⁴⁵, ale i pojedyncze osoby, dzięki czemu możliwe staje się lepsze zrozumienie losów jednostki¹⁴⁶. W materiale źródłowym zdarzają się zapisy informujące, że otrzymywana pomoc była reakcją szlachty na skierowaną do sejmiku suplikę miejską¹⁴⁷.

Zupełnie osobno zdecydowano się potraktować kwestie związane z miastami jako miejscami działalności szlachty¹⁴⁸, w rozumieniu zarówno obrad sejmikowych,

¹³⁴ Laudum sejmiku z limity z 24 IX 1705 (AS 1696–1732, s. 487).

¹³⁵ Laudum sejmiku z limity z 29 VI 1716 (AS 1696–1732, s. 829–830).

¹³⁶ Instrukcja dla posłów z 13 I 1615 (AS 1572–1616, s. 462).

¹³⁷ Protestacja szlachty dysydenckiej w Poznaniu z 30 VI 1609 (AS 1572–1616, s. 392–393).

¹³⁸ Legacja dana Kasprowi Zebrzydowskiemu i Adamowi Grodzickiemu we IX 1614 (AS 1572–1616, s. 443–444).

¹³⁹ Instrukcja dla posłów z 16–21 XII 1625 (AS 1617–1632, s. 201–203).

¹⁴⁰ Laudum sejmiku z 14 II 1607 (AS 1572–1616, s. 337).

¹⁴¹ Instrukcja dla posłów z 9 II 1606 (AS 1572–1616, s. 279).

¹⁴² Instrukcja dla posłów z 12 XII 1628 (AS 1617–1632, s. 289).

¹⁴³ Instrukcja dla posłów z 11 (?) IX 1630 (AS 1617–1632, s. 315).

¹⁴⁴ List konwentu toruńskiego oo. dominikanów do sejmiku z 2 I 1618 (AS 1617–1632, s. 22–23).

¹⁴⁵ Np. miasta w czasie zarazy otrzymywały pomoc w postaci zboża, gdy jednak sytuacja się stabilizowała, musiały niekiedy zapłacić za udzieloną pomoc – Laudum sejmiku z limity z 24 III 1710 (AS 1696–1732, s. 589).

¹⁴⁶ Dzięki suplikom pomoc otrzymali Wojciech Majerczyk z Poznania, którego kamienica została zniszczona, oraz Maciej Czochron ze Sześzewa, który poniósł znaczne straty w towarach – Laudum sejmiku z limity z 15 VII 1709 (AS 1696–1732, s. 549).

¹⁴⁷ Np. w odpowiedzi na suplikę pozwolono także Kościanowi na uiszczenie niepełnego podatku czopowego i szelężnego – Laudum sejmiku przedsejmowego z 18 IV 1701 (AS 1696–1732, s. 226).

¹⁴⁸ 4,8% spraw zostało zakwalifikowanych do tej kategorii.

jak i miejsca lokowania instytucji szlacheckich¹⁴⁹, takich jak sądy, Komisja Skarbowa Poznańska, Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe, skarb wojewódzki czy kancelarie i archiwa. W tym miejscu zwrócono również uwagę na obecność szlachty w miastach i problem własności. Szlachta posiadała własne miasta, a także budynki czy kamienice w miastach królewskich. Dodatkowo inwestowała w lokale mieszczan oraz wynajmowała nieruchomości. Z tego względu zdecydowano się na wyszczególnienie osobnej kategorii, pozwalającej uporządkować kwestię obecności szlachty w miastach.

Dla obszaru Wielkopolski właściwej tradycyjnym miejscem obrad była Środa¹⁵⁰, dlatego materiał przynosi stosunkowo dużo informacji o tym ośrodku miejskim. Wydawać by się mogło, że tradycja obradowania w Środzie powinna przynieść miastu spore korzyści. Dziś jednak jedyną pamiątką po „sejmikowym” okresie miasta jest kolegiata pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny. To właśnie ona, wraz z placem oraz przyległym cmentarzem stanowiła ściśle miejsce obradowania¹⁵¹. W przypadku gdy na miejsce sejmikowania wybierano inną miejscowość, zwykle decydowano się także umiejscowić obrady w obiektach sakralnych. Wyjątkiem było debatowanie w polu, gdzie szlachta zmuszona była do rozkładania namiotów¹⁵². Oczywiście możliwość goszczenia szlachty wielkopolskiej w pewien sposób podnosiła rangę, prestiż i zwiększała rozpoznawalność miasta, z drugiej strony można jednak mówić o wielu niedogodnościach związanych z obradami. Środa nie posiadała wystarczającej liczby zabudowań mogących pomieścić zjeżdżającą się szlachtę¹⁵³. Warunki mieszkaniowe były oceniane przez szlachtę negatywnie, co doprowadziło nawet do wydania specjalnych instrukcji w laudum z 23 X 1696 r. o nakazie zagospodarowania pustych placów w mieście¹⁵⁴. Innym wyjściem z sytuacji były bezzwrotne pożyczki udzielane przez szlachtę mieszczaństwu, które miały być wykorzystane na remont kamienic i domów. Warunkiem skorzystania z takich

¹⁴⁹ Zagadnienie zostało wstępnie opisane w: Michał Zwierzykowski, *Szlacheckie instytucje sądowe i samorządowe na Starym Rynku od XVI do XVIII wieku*, „Kronika Miasta Poznania”, 2 (2003) s. 238–248.

¹⁵⁰ Dziś Środa Wielkopolska. Należy zaznaczyć, iż partykularne zjazdy dla obioru kandydatów na urzędy sądowe odbywały się w innych miastach (Poznań, Kalisz i Wschowa).

¹⁵¹ Michał Zwierzykowski, Ewa Tacka, *Miejsca obrad sejmików województw Wielkopolski właściwej od XVI do XVIII wieku*, „Res Historica” 42 (2016), s. 89.

¹⁵² *Ibidem*, s. 86.

¹⁵³ *Ibidem*, s. 91.

¹⁵⁴ Laudum sejmiku z limity z 23 X 1696 (AS 1696–1732, s. 58); Zwierzykowski, Tacka, *Miejsca obrad*, s. 91.

ofert było zagwarantowanie dożywotniego zakwaterowania szlachcicowi na czas sejmikowania. Czasem obowiązek ten przechodził nawet na kolejne pokolenia¹⁵⁵. Tym sposobem, chociaż sejmikowanie przysporzyło Środzie problemów z ulokowaniem zjeżdżających na obrady, to jednak sama szlachta rozwiązała w dużej mierze sytuację, a jednocześnie doprowadziła do powstania nowych zabudowań oraz finansowała remonty. Wsparcie miasto otrzymało także po pożarze z 16 V 1697 r.¹⁵⁶ Należy jednak wspomnieć, że Środa nie była w tym przypadku w żaden sposób traktowana szczególnie. W tego rodzaju sprawach (pożary, klęski) szlachta bardzo często udzielała pomocy miastom i miasteczkom, głównie poprzez zwalnianie ich z podatków.

Warta uwagi jest też kwestia udziału przedstawicieli miast w samych obradach. Mogli oni bowiem kontaktować się z sejmikiem poprzez wysyłanie suplik, jednak w materiale źródłowym można znaleźć także informację o konieczności stawienia się poszczególnych miast na obradach¹⁵⁷. Nie należy zapominać, że oprócz obserwujących zgromadzenia przedstawicieli wiele prywatnych ośrodków miejskich było reprezentowanych na sejmikach przez swoich właścicieli¹⁵⁸. Oprócz opisów sytuacji miast sejmikowych materiał źródłowy przynosi także informacje na temat miejsca odbywania się sądów¹⁵⁹, czasie zbierania się Komisji Skarbowej Poznańskiej¹⁶⁰ czy miejscu przechowywania ksiąg i działalności kancelarii¹⁶¹.

W trakcie analizy badanego materiału jako osobną grupę wyszczególniono również kwestie zainteresowania szlachty sytuacją prawną miast, w której znalazły się przede wszystkim sprawy związane z przywilejami miejskimi¹⁶², problemy interwencji władz centralnych w sprawy miast¹⁶³, a także sposoby kontaktowania się miast z sejmikiem¹⁶⁴ (m.in. osobiście, poprzez listy i petycje, a także poprzez

¹⁵⁵ Michał Zwierzykowski, *Sejmik województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1696–1702*, [w:] *Scripta Minora*, t. 4, red. Bohdan Lapis, Poznań 2006, s. 140; Zwierzykowski, Tacka, *Miejsca obrad*, s. 91.

¹⁵⁶ Relacja z sejmiku przedsejmowego z 5 III 1698 (AS 1696–1732), s. 138; Zwierzykowski, Tacka, *Miejsca obrad*, s. 91.

¹⁵⁷ Laudum sejmiku z limity z 13 III 1713 (AS 1696–1732, s. 715).

¹⁵⁸ Zdarzało się, iż składane do sejmiku supliki miejskie były kierowane do rozpatrzenia przez Komisję Skarbową Poznańską.

¹⁵⁹ Uniwersał Andrzeja Mycielskiego z 28 II 1697 (AS 1696–1732, s. 85).

¹⁶⁰ Laudum sejmiku z limity z 11 IV 1701 (AS 1696–1732, s. 214).

¹⁶¹ Laudum sejmiku z limity z 7 V 1711 (AS 1696–1732, s. 645).

¹⁶² Instrukcja dla posłów z 22 VIII 1746 (AS 1733–1763, s. 417).

¹⁶³ Instrukcja dla posłów z 24 VIII 1744 (AS 1733–1763, s. 357).

¹⁶⁴ Laudum sejmiku przedsejmowego z 16 XII 1682 (AS 1676–1695, s. 279).

wybrane osoby czy właściciele miast). Jest to najslabiej reprezentowana ze wszystkich wyszczególnionych grup. Zakwalifikowano do niej tylko 4% spraw miejskich.

Akta sejmikowe z powodzeniem można wykorzystywać pomocniczo w trakcie badań nad dziejami poszczególnych ośrodków miejskich. Dzięki wydaniu materiału źródłowego drukiem możliwe jest zapoznanie się ze wszystkimi zapisami dotyczącymi wybranego miasta bez konieczności przeprowadzania czasochłonnych kwerend. Jak już wspomniano w niniejszym artykule, część zapisów dotyczy ogółu miast i ich mieszkańców – one również powinny być brane pod uwagę przy pisaniu monografii miejskich, gdyż często kwestie te bardzo istotnie wpływały na realia życia w miastach w danym okresie. Stosunkowo dużo odnajdujemy także informacji odnoszących się do konkretnych, wskazanych z nazwy ośrodków miejskich. Analiza materiału źródłowego pozwoliła ustalić, iż aż 43% spraw miejskich odnalezionych w badanym materiale może zostać przypisanych do konkretnego ośrodka. W objętych badaniem aktach znaleziono zapisy dotyczące łącznie 154 różnych miast, znajdujących się przede wszystkim na terenie Wielkopolski właściwej. Informacji dotyczących miast z innych części Rzeczypospolitej odnaleźć można zdecydowanie mniej, dotyczą one przede wszystkim dużych ośrodków (m.in. Gdańska, Krakowa, Warszawy czy Torunia).

Najwięcej odnalezionych informacji dotyczy sytuacji skarbowej poszczególnych miast, jednak stosunkowo duża liczba zapisów odnosi się także do kwestii związanych z obroną ośrodków miejskich i ich sytuacją gospodarczą. Dokładną liczbę zapisów dotyczących wyszczególnionych kategorii spraw przedstawia poniższa tabela:

Tabela 1. Liczba spraw miejskich związanych z poszczególnymi miastami.

Kategoria	Liczba spraw miejskich
Sytuacja prawna	37
Skarbowe	377
Instytucje szlacheckie	79
Obronność	171
Sądowe	53
Společne	59
Gospodarcze	107

Źródło: opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych województw poznańskiego i kaliskiego z lat 1572–1632 oraz 1668–1763.

W niniejszym tekście wymienienie wszystkich występujących z nazwy w materiale źródłowym miast nie jest możliwe, warto jednak wspomnieć o tych występujących najczęściej. W czasie obrad sejmikowych szlachta najwięcej uwagi, z oczywistych względów, poświęcała sytuacji Poznania – najważniejszego miastu regionu (obok peryferyjnego Kalisza). Poniższa tabela ukazuje miasta najczęściej pojawiające się w poddanym analizie materiale źródłowym wraz z określeniem charakteru spraw.

Tabela nr 2. Miasta najczęściej występujące w badanym materiale sejmikowym.

Nazwa	Prawo	Skarb	Instytucje	Obrona	Sądy	Społeczne	Gospo- darka	Razem
Poznań ¹⁶⁵	7	80	30	33	15	18	12	195
Kalisz	4	24	9	5	6	6	10	64
Wschowa	3	19	7	4	3	6	5	47
Środa	1	23	2	5	2	2	1	36
Gdańsk	5	2	–	16	–	4	6	33
Bydgoszcz	3	4	–	1	–	–	23	31
Kamieniec	–	3	–	22	1	–	1	27
Toruń	1	3	–	3	4	6	7	24
Drahim	–	5	7	4	–	1	–	17
Kościan	–	9	2	6	–	–	–	17
Śrem	–	10	–	3	1	1	–	15
Leszno	2	4	–	3	1	1	2	13
Między- rzecz	2	5	–	4	–	2	–	13
Gniezno	1	6	3	–	1	–	1	12
Pyzdry	–	9	3	–	–	–	–	12
Skwierzyna	1	6	–	–	2	1	1	11
Grodzisk	–	7	–	–	2	–	–	9
Kraków	1	2	–	2	–	2	2	9

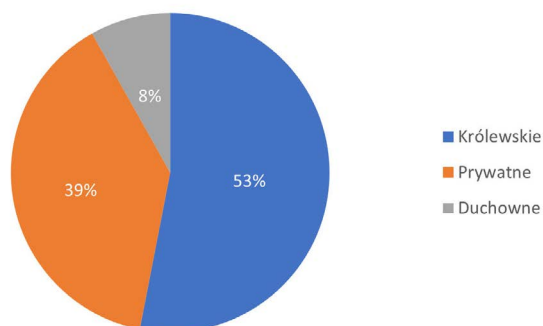
Źródło: opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych województw poznańskiego i kaliskiego z lat 1572–1632 oraz 1668–1763.

Zainteresowaniem cieszyły się przede wszystkim duże miasta królewskie. Stosunkowo dużo uwagi poświęcano także miastom prywatnym znajdującym się

¹⁶⁵ Wytluszczoneym drukiem zaznaczono miasta znajdujące się na terenie Wielkopolski właściwej.

na terenie Wielkopolski właściwej. Najrzadziej pojawiają się wymienione z nazwy miasta duchowne.

Wykres 4. Procentowy udział miast królewskich, prywatnych i duchownych

Źródło: opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych województw poznańskiego i kaliskiego z lat 1572–1632 oraz 1668–1763.

Przedstawiona klasyfikacja jest próbą usystematyzowania ogółu spraw zajmujących sejmikującą w Środzie szlachtę, dotyczących miast i mieszczaństwa. Przyjęty podział ukazuje w przejrzysty sposób zakres ingerencji szlachty w sytuację ośrodków miejskich. Jak zostało już zaznaczone w tekście, nie zawsze możliwe jest jednoznaczne przypisanie konkretnej sprawy do określonej kategorii. W przypadkach spornych na potrzeby niniejszej analizy zdecydowano o przypisaniu każdej sprawy do jednej grupy.

Nie jest najważniejsze, aby w tym miejscu wymienić wszystkie występujące w aktach sejmikowych sprawy, ale aby zaznaczyć, że sejmiki miały realne możliwości ingerowania w sprawy miejskie. Najczęściej ingerencja ta miała związek ze skarbowością, czyli nakładanymi podatkami, jednak w razie potrzeby wykaczała także daleko poza ten obszar.

Przebadany na potrzeby niniejszego artykułu materiał źródłowy można podzielić na trzy okresy:

1. lata 1572–1632, dla których zachowała się mniejsza ilość materiałów źródłowych,
2. lata 1668–1695, lata panowania królów rodaków (Michała Korybuta Wiśniowieckiego oraz Jana III Sobieskiego),
3. lata 1696–1763, czasy saskie.

Liczba spraw związanych z miastami zwiększa się w każdym z badanych okresów. Ma to jednak również związek z ilością zachowanego materiału

źródłowego oraz sposobem doboru materiału do wydanych drukiem edycji źródłowych (różnica między okresem pierwszym a pozostałymi).

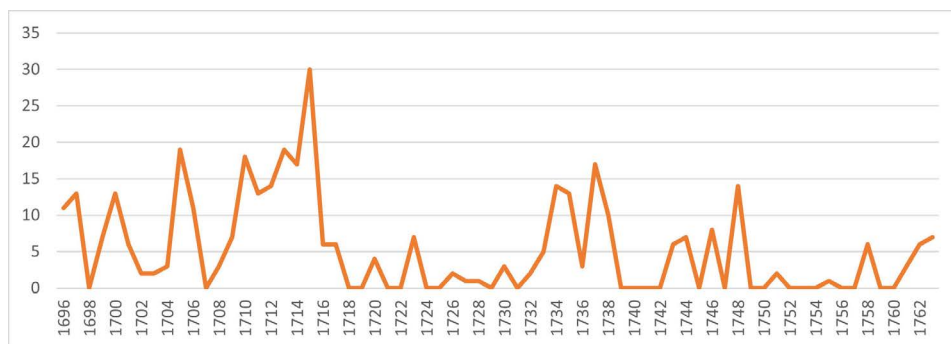
Tabela 3. Liczba spraw miejskich występująca w poszczególnych okresach.

Okres	Liczba
1572–1632	462
1668–1695	622
1696–1763	960

Źródło: opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych województw poznańskiego i kaliskiego z lat 1572–1632 oraz 1668–1763.

Należy pamiętać, że sytuacja zmieniła się po 1717 r., kiedy to znacząco ograniczono możliwości sejmików, pozostawiając w ich kompetencjach jedynie podatki czopowe i szelężne¹⁶⁶. Z reformą Sejmu Niemego i utratą wielu kompetencji wiąże się, co oczywiste, wyraźny spadek liczby spraw o charakterze skarbowym poruszanych w czasie obrad. Podczas gdy w latach 1696–1716 średnio rocznie rozpatrywano około dziesięciu spraw związanych z sytuacją finansową miast i mieszczaństwa, to od roku 1717 średnia ta zmniejszyła się do około trzech¹⁶⁷.

Wykres 5. Liczba miejskich spraw skarbowych w poszczególnych latach dla okresu (1696–1763)

Źródło: opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych województw poznańskiego i kaliskiego z lat 1696–1763.

Dodatkowo można jednak wyraźnie zaobserwować, że nawet jeśli sejmik bezpośrednio nie ingerował równie często w sytuację skarbową miast, starał się

¹⁶⁶ Michał Zwierzykowski, *Komisja Skarbowa Poznańska. Z dziejów sejmikowej administracji i sądownictwa skarbowego w Wielkopolsce w XVII i XVIII w.*, Poznań 2003, s. 79.

¹⁶⁷ Należy pamiętać, iż mowa w tym miejscu o średniej arytmetycznej dla danych okresów. Dla przykładu w 1707 r. nie odnaleziono w materiale żadnej sprawy miejskiej.

na bieżąco kontrolować wszystkie sprawy związane z ośrodkami miejskimi (w materiale można znaleźć wiele informacji o aktualnej sytuacji poszczególnych ośrodków miejskich, nie połączonych z konkretnymi wytycznymi). Dodatkowo po roku 1717, przy oczywistym spadku liczby spraw miejskich w laudach sejmikowych, zaobserwować można wzrost częstotliwości pojawiania się postulatów dotyczących miast i mieszczaństwa w instrukcjach dla posłów na sejmy. Tym sposobem sprawy dotyczące miast i mieszczaństwa pojawiają się w aktach sejmikowych nadal w znaczącej ilości.

Jak zostało już przedstawione, akta sejmikowe mogą stać się przydatnym źródłem do badań nad dziejami miast i mieszczaństwa. Pozwalają one uchwycić relacje obradującej szlachty z mieszczaństwem oraz określić realny stosunek narodu politycznego do sytuacji miast, ewentualnego ich kryzysu i postulatów poprawy. Wiele informacji zaczerpniętych z akt może posłużyć do badań nad funkcjonowaniem konkretnych ośrodków miejskich. Akta przynoszą informacje o kondycji ekonomicznej, gospodarczej, społecznej i prawnej ośrodków, a także o konkretnych, ważnych wydarzeniach poszczególnych ośrodków.

Należy jednak pamiętać, że praca z tego typu materiałem źródłowym niesie także pewne trudności. Przede wszystkim w ogromnym objętościowo materiale źródłowym kwestie dotyczące miast i mieszczaństwa stanowią tylko część informacji. Z tego powodu konieczne staje się zapoznanie z całością materiału i wyszukanie interesujących kwestii. Dla sejmiku wielkopolskiego jest to zdecydowanie łatwiejsze ze względu na dostępność wydanych drukiem akt sejmikowych, jednak w przypadku innych ziem konieczne będą także czasochłonne kwerendy archiwalne i praca z materiałem rękopiśmiennym.

Innym problemem może być specyfika badanego materiału. Ze względu na brak określonych kompetencji sejmikowych nie można stworzyć zamkniętego zbioru wszystkich występujących spraw miejskich, aktualnego dla wszystkich ziem Rzeczypospolitej. Dodatkowo bardzo często zamiast konkretnej nazwy ośrodka zarządzenia kierowane były do ogółu „miast i miasteczek”, dlatego korzystając z tych wytycznych przy badaniu jednego miasta, należy kierować się ostrożnością. Stosunkowo wiele informacji dotyczy dużych ośrodków miejskich, ale nie jest to regułą. Wielokrotnie pojawiają się informacje o mniejszych miastach, jednak częstotliwość występowania konkretnych miast zależna jest od kondycji danego ośrodka, sytuacji politycznej i gospodarczej regionu, a także wielu innych, dodatkowych czynników. Z tego względu mało prawdopodobne jest, aby przed rozpoczęciem

badania oszacować przybliżoną ilość informacji, które mogą pojawić się w aktach. Może się zdarzyć, że w laudach uda się odnaleźć zapis pomagający zrozumieć sytuację danego miasta, jednak prawdopodobne jest także, że mały ośrodek miejski nie pojawi się w materiale w ogóle lub zapis nie będzie miał dużego znaczenia dla prowadzonych badań.

Mimo to problematyka polityki sejmików wszystkich ziem wobec miast i mieszczaństwa stanowi ważny i interesujący materiał do badań ze względu na kilka czynników. Przede wszystkim zagadnienie to pozostaje w dużej mierze nieopracowane, a nieliczne artykuły lub skromne rozdziały w publikacjach nie są w stanie wyczerpać tematu i odpowiedzieć na pytanie o rzeczywisty stosunek szlachty do mieszczaństwa. Dodatkowo należy zaznaczyć, że lauda i instrukcje sejmikowe są najczęściej pomijane w czasie prowadzenia badań nad tematyką miejską. Tymczasem pozwalają one spojrzeć na położenie miast z zupełnie nowej perspektywy, a obszar badawczy można określić jako znaczący. Wielu badaczy, np. Henryk Suchojad, badający politykę wobec miast sejmików małopolskich i wielkopolskich w latach 1669–1699¹⁶⁸, czy Adolf Pawiński, badający sejmik województw kujawskich¹⁶⁹, najwięcej uwagi poświęcali sprawom skarbowym, jednak na wyraźne podkreślenie zasługuje fakt, iż nie jest to jedyny rodzaj zagadnień wart bliższego zbadania. Akta sejmikowe mogą stać się doskonałą pomocą do badań nad dziejami konkretnych ośrodków, czy podstawą do przeanalizowania relacji szlachecko-mieszczańskich. W połączeniu z innymi źródłami, takimi jak wydane już drukiem konstytucje sejmów dawnej Rzeczypospolitej czy pisma polityczne, mogą posłużyć do kompleksowych badań na temat polityki szlacheckiej względem miast i mieszczaństwa. Możliwe jest także wykorzystanie ich pomocniczo do zanalizowania takich zagadnień, jak m.in.: obronność miast i ich udział w pospolitym ruszeniu, sytuacja społeczna w miastach, miejska polityka pieniężna, relacje mieszczan i szlachty z obcokrajowcami i innowiercami, rozwój handlu i rzemiosła miejskiego, sytuacja miast w czasie epidemii, klęsk żywiołowych oraz wojen, lokacja instytucji szlacheckich w miastach, czy komunikacja ze szlachtą za pośrednictwem suplik miejskich. Tym sposobem akta sejmikowe można uznać za materiał źródłowy, którego znaczenia do badań nad mieszczaństwem nie należy bagatelizować.

¹⁶⁸ Henryk Suchojad, *Polityka sejmików małopolskich i wielkopolskich wobec miast w drugiej połowie XVII w. (1669–1699)*, „Rocznik Świętokrzyski”, 21 (1994), s. 9–23.

¹⁶⁹ Pawiński, *Rządy sejmikowe w Polsce*.

SUMMARY

The paper is an effort to present, on the examples of the dietine (sejmiki) of Poznań and Kalisz provinces from the years 1572–1632 and 1668–1763, the specific of material related to dietines in general, as well as to establish the potential of utilizing this material in research on cities and bourgeoisie of the modern era. Even though the dietine material has been preliminary identified as a source for investigating the history of cities and bourgeois, it is not widely used in such research nowadays. In the literature published to date and pertaining cities, only a few deepened studies on the policy of nobility regarding cities and bourgeois. In addition, on the basis of analysis of vast source material, the author proposes an attempt of classification of municipal issues debated by the dietine of Poznań and Kalisz provinces. This classification, although drawn on one example best documented to date, may prove useful in research on dietines of other provinces.

BIBLIOGRAFIA

- Akta sejmikowe województwa bełskiego. Lata 1572–1655*, wyd. Michał Zwierzykowski, Robert Kołodziej, Kraków 2020.
- Akta sejmikowe województwa bełskiego. Lata 1696–1772 (1792)*, wyd. Michał Zwierzykowski, Robert Kołodziej, Kraków 2021.
- Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. 1: 1572–1620, wyd. Stanisław Kutrzeba, Kraków 1932; t. 2, Fasc. 1: 1621–1648, wyd. Adam Przyboś, Kraków 1953; t. 2, Fasc. 2: 1649–1660, wyd. Adam Przyboś, Kraków 1955; t. 3: 1661–1673, wyd. Adam Przyboś, Wrocław 1959; t. 4: 1674–1680, wyd. Adam Przyboś, Wrocław 1963; t. 5: 1681–1696, wyd. Adam Przyboś, Wrocław 1984.
- Akta sejmikowe województwa lubelskiego 1572–1632*, wyd. Henryk Gmiterek, Lublin 2016.
- Akta sejmikowe województwa lubelskiego 1633–1668*, wyd. Henryk Gmiterek, Lublin 2021.
- Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego*, t. 1: 1572–1632, wyd. Włodzimierz Dworzaczek, vol. 1: 1572–1616, Poznań 1957, vol. 2: 1616–1632, Poznań 1961.
- Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1633–1668*, wyd. Igor Kraszewski, Michał Zwierzykowski, Robert Kołodziej, Andrzej Kamiński [materiały w przygotowaniu do druku].
- Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1668–1675*, wyd. Michał Zwierzykowski, Robert Kołodziej, Andrzej Kamiński, Poznań 2018.
- Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1676–1695*, wyd. Michał Zwierzykowski, Robert Kołodziej, Andrzej Kamiński, Poznań 2018.
- Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1696–1732*, wyd. Michał Zwierzykowski, Poznań 2008.

- Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1733–1763*, wyd. Michał Zwierzykowski, Poznań 2016.
- Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. Lata 1764–1793*, wyd. Michał Zwierzykowski, Grzegorz Głabisz, Witold Filipczak, Dariusz Rolnik, [materiały w opracowaniu].
- Akta sejmikowe ziemi chełmskiej 1572–1668*, Wiesław Bondyra, Henryk Gmiterek, Jerzy Ternes, Lublin 2013.
- Akta sejmiku kowieńskiego z lat 1733–1795*, wyd. Monika Jusupović, Warszawa 2019.
- Akta sejmiku podolskiego in hostico 1672–1696*, wyd. i oprac. Jarosław Stolicki, Kraków 2002.
- Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. 20: *Lauda wiszeńskie 1572–1648*, oprac. Antoni Prochaska, Lwów 1909; t. 21: *Lauda wiszeńskie 1648–1673*, oprac. Antoni Prochaska, Lwów 1911; t. 22: *Lauda wiszeńskie 1673–1732*, oprac. Antoni Prochaska, Lwów 1914; t. 23: *Lauda sejmikowe wiszeńskie, lwowskie, przemyskie, sanockie 1731–1772*, oprac. Antoni Prochaska, Lwów 1928; t. 24: *Lauda sejmikowe halickie 1575–1695*, wyd. Antoni Prochaska, Lwów 1931; t. 25: *Lauda sejmikowe halickie 1696–1772*, wyd. Wojciech Hejnosz, Lwów 1935.
- Dzieje ziemi kujawskiej oraz akta historyczne do nich służące. Rządy sejmikowe w epoce królów elekcyjnych 1572–1795*, t. 2: *Lauda i instrukcje 1572–1673*, t. 3: *Lauda i instrukcje 1674–1700*, t. 4: *Lauda i instrukcje 1700–1733*, t. 5: *Lauda i instrukcje 1733–1795*, ogł. Adolf Pawiński, Warszawa 1888.
- Volumina constitutionum*, t. 1–4, Warszawa 2000–2017.
- Volumina legum*, t. 1–8, wyd. Jozefat Ohryzko, Petersburg 1859–1860; t. 9, Kraków 1889.
- Volumina legum*, t. 10: *Konstytucje Sejmu Grodzieńskiego z 1793*, wyd. Zdzisław Kaczmarczyk, Poznań 1952.
- Abramski Andrzej, *Sądownictwo i prawo sądowe w opiniach sejmików ziemskich w latach 1788–1792*, [w:] *Cztery lata nadziei. 200. rocznica Sejmu Wielkiego*, red. Henryk Kocój, Katowice 1988.
- Bednaruk Waldemar, *Sejmiki lubelskie w okresie stanisławowskim (1764–1794)*, Lublin 2011.
- Bosek Romuald, *Stanowisko sejmiku proszowickiego w sprawach skarbowych w latach 1572–1648*, [w:] *Studia z dziejów ustroju i skarbowości Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w.*, red. Krystyn Małkowska, Wrocław 1981 (Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 504, Historia 34), s. 89–98.
- Bulińska Kamila, *Relacje szlachty wielkopolskiej z Żydami w świetle akt sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego z lat 1668–1763*, „Historia Slavorum Occidentis”, 2022, nr 1 (32) [w druku].
- Burkietowicz Anna, *Sejmik sieradzki w latach 1668–1717*, Sieradz 2009.
- Choińska-Mika Jolanta, „*Miasta, które są nervus dostatków Rzeczypospolitej*” – sejmiki mazowieckie doby Wazów o problemach miast i mieszczaństwa, „Rocznik Mazowiecki”, 13 (2001), s. 163–177.

- Dworzaczkowa Jolanta, *Sprawa wojska na sejmikach wielkopolskich*, [w:] Pax et bellum, red. Karol Olejnik, Poznań 1993, s. 55–64.
- Dygdała Jerzy, *Rola sejmików Prus Królewskich w systemie administracyjno-skarbowym prowincji po reformach Sejmu Niemego z 1717 roku*, [w:] *Szlachta europejska w strukturach lokalnych XVI–XVIII wieku*, red. Małgorzata Konopnicka, Jarosław Kuczer, Wojciech Strzyżewski, Zielona Góra 2010, s. 165–189.
- Dzieje Chodzieży*, red. Stefan Chmielewski, Chodzież 1998.
- Dzieje Gniezna, pierwszej stolicy polski*, red. Józef Dobosz, Gniezno 2016.
- Dzieje Jarocina*, red. Cezary Łuczak, Poznań 1998.
- Dzieje Kalisza*, red. Władysław Rusiński, Poznań 1977.
- Dzieje Śremu*, red. Marek Rezler, Poznań 2003.
- Dzieje Środy Wielkopolskiej i jej regionu*, red. Stanisław Nawrocki, Środa Wielkopolska 1990.
- Dzieje Trzemeszna*, red. Cezary Łuczak, Poznań 2002.
- Filipczak-Kocur Anna, *Sejmik sieradzki za Wazów (1572–1668)*, Opole 1989.
- Filipczak-Kocur Anna, *Sejmik województwa sieradzkiego wobec problemów skarbowych Rzeczypospolitej w latach 1587–1648*, [w:] *Kultura – polityka – dyplomacja. Studia ofiarowane prof. Jaremi Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1990, s. 141–157.
- Glabisz Grzegorz, *Opieka społeczna w działalności samorządu sejmikowego województw poznańskiego i kaliskiego w XVIII wieku*, [w:] *Spółceństwo staropolskie*, t. 6, red. Iwona Dacka-Górczyńska, Andrzej Karpiński, Warszawa 2020, s. 95–113.
- Glabisz Grzegorz, *Sejmiki Wielkopolski w latach 1764–1793*, Poznań 2022.
- Gmiterek Henryk, *Problemy różnowierstwa na forum sejmiku lubelskiego do połowy XVII w.*, [w:] *Studia z dziejów Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. Krystyn Matwijowski, Zbigniew Wójcik, Wrocław 1988 (Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 945, Historia 66), s. 161–170.
- Hahn Kazimierz, *Pospolite ruszenie wedle uchwał sejmikowych ruskich od XVI do XVIII w.*, „Pamiętnik Historyczno-Prawny”, 6 (1928), 4, s. 371–456.
- Historia Kościana*, t. I: *Okres staropolski*, red. Kazimierz Zimniewicz, Kościan 2005.
- Historia Leszna*, red. Jerzy Topolski, Leszno 1997.
- Kaniewski Jacek, *Lwów miasto-forteca w świetle uchwał i instrukcji sejmików koronnych za panowania króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, „Rocznik Przemyski”, 42 (2006), 4, s. 55–72.
- Kaniewski Jacek, *Problem artylerii w laudach i instrukcjach sejmików koronnych za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, [w:] *Nad społeczeństwem staropolskim*, t. 1: *Kultura, instytucje, gospodarka w XVI–XVIII stuleciu*, red. Karol Łopatecki, Wojciech Walczak, Białystok 2007, s. 271–293.
- Każmierczyk Adam, *Sejmy i sejmiki szlacheckie wobec Żydów w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1994.

- Kołodziej Robert, Zwierzykowski Michał, *Bibliografia parlamentaryzmu Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Poznań 2012.
- Konieczna Diana, *Ustrój i funkcjonowanie sejmiku brzeskoliteńskiego w latach 1565–1763*, Warszawa 2013.
- Kozyński Robert, *Miasta i mieszczaństwo w dokumentach sejmiku ziemi chełmskiej 1648–1717*, „Rocznik Chełmski”, 10 (2006), s. 21–35.
- Kozyński Robert, *Sejmik szlachecki ziemi chełmskiej 1648–1717*, Lublin 2006.
- Kriegseisen Wojciech, *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII w.*, Warszawa 1991.
- Król Adam, *Sejmik ziem lwowskiej, przemyskiej i sanockiej w Sądowej Wiszni za panowania Wazów (1587–1668)*, Przemyśl 2018.
- Kudła Leszek, *Miasto Kraków a sejmik szlachecki województwa krakowskiego w XVII wieku*, „Krzysztofor”, 20 (1998), s. 51–57.
- Kujawski Zenon, *Sejmiki brzesko-kujawskie i ich znaczenie dla rozwoju miasta Radziejowa*, „Debiuty Naukowe WSHE” (Włocławek), 1 (1998), s. 63–98.
- Łuczak Cezary, *Dzieje Mogilna*, Poznań 1998.
- Matusik Przemysław, *Historia Poznania do 1793 roku*, Poznań 2021.
- Mietz Andrzej, Pakulski Jan, *Łobżenica. Portret miasta i okolicy*, Łobżenica 1993.
- Mika Marian, *Udział Poznania w sejmach Rzeczypospolitej od końca XV w. do 1791 r.*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, 6 (1960), 2, s. 257–302.
- Opaliński Edward, *Sejmiki szlacheckie wobec kwestii tolerancji religijnej w latach 1587–1648*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 34 (1989), s. 21–40.
- Pawiński Adolf, *Rządy sejmikowe w Polsce 1572–1795 na tle stosunków województw kujawskich*, wyd. 2, Warszawa 1978.
- Płaza Stanisław, *Sejmiki i zjazdy szlacheckie województw poznańskiego i kaliskiego. Ustrój i funkcjonowanie (1572–1632)*, Warszawa–Kraków 1984.
- Rzepka Ewa, *Trudne sąsiedztwo. Konflikty szlachty kujawskiej z Toruniem w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku w świetle akt sejmikowych*, „Rocznik Toruński”, 28 (2001), s. 73–93.
- Suchojad Henryk, *Polityka sejmików małopolskich i wielkopolskich wobec miast w 2. poł. XVII w. (1669–1699)*, „Rocznik Świętokrzyski”, 21 (1994), s. 9–23.
- Ternes Jerzy, *Sejmik chełmski za Wazów (1587–1668)*, Lublin 2004.
- Ternes Jerzy, *Sejmik ziemi chełmskiej wobec miast i mieszczaństwa (1578–1668)*, „Res Historica”, 17 (2004), s. 55–61.
- Trawicka Zofia, *Sejmik województwa sandomierskiego w latach 1572–1696*, Kielce 1986.
- Włodarczyk Jerzy, *Sejmiki łączycie*, Łódź 1973.
- Zakrzewski Andrzej, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w.: ustrój i funkcjonowanie – sejmik trocki*, Warszawa 2000.
- Zwierzykowski Michał, Tacka Ewa, *Miejsca obrad sejmików województw Wielkopolski właściwej od XVI do XVIII wieku*, „Res Historica”, 42 (2016), s. 75–100.

- Zwierzykowski Michał, *Komisja Skarbowa Poznańska. Z dziejów sejmikowej administracji i sądownictwa skarbowego w Wielkopolsce w XVII i XVIII w.*, Poznań 2003.
- Zwierzykowski Michał, *Samorząd sejmikowy województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1696–1732*, Poznań 2010.
- Zwierzykowski Michał, *Sejm i sejmiki Rzeczypospolitej w XVIII wieku w dorobku historiografii*, „Historia Slavorum Occidentis”, 2013, 2 (5), s. 64–65.
- Zwierzykowski Michał, *Sejmik województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1696–1702*, [w:] *Scripta Minora*, t. 4, red. Bohdan Lapis, Poznań 2006.
- Zwierzykowski Michał, „*Sine iustitia in libertate żyć nie chcemy*”. *Prawo i sprawiedliwość w dyskursie politycznym kampanii sejmowych lat 1696–1762*, [w:] *Wartości polityczne Rzeczypospolitej obojga narodów. Struktury aksjologiczne i granice cywilizacyjne*, red. Anna Grześkowiak-Krwawicz, Jerzy Axer, Warszawa 2017.
- Zwierzykowski Michał, *Szlacheckie instytucje sądowe i samorządowe na Starym Rynku od XVI do XVIII wieku*, „Kronika Miasta Poznania” 2 (2003) s. 238–248.
- Żnin. *750 lat dziejów miasta*, red. Tadeusz Janicki, Żnin 2013.

O AUTORCE

Kamila Bulińska – doktorantka w Szkole Doktorskiej Nauk Humanistycznych Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, zainteresowania badawcze: dzieje miast i mieszczactwa epoki nowożytnej, parlamentaryzm staropolski, relacje szlachecko-mieszczańskie, dzieje Wielkopolski. Adres e-mail: kambul@amu.edu.pl